

KARAHANLILAR VE İSLAM'IN YAYILMASINDAKİ KATKILARI*

Dr. Ali b. Salih el-Muheymid

Çeviri: Ali AKSU**

Giriş

Abbâsî hilafetinden bağımsızlıklarını ilan edenler ve İslam dünyasının doğusunda veya batısında ortaya çıkan devletler, inceleme ve ilgiden ol nasip almışlardır. Asya'da kurulmuş ve Kaşgar şehrini kendisine başkent edinmiş olan Karahanlılar Devleti bundan hariçtir. Bu devlet, araştırmacılardan özellikle de müslüman araştırmacılardan gereken ilgi ve ihtimamı görmemiştir. Bu durum, diğer kardeş devletlere bir örnektir. Çünkü -bildiğimiz kadarıyla- şu ana kadar Karahanlılar hakkında onların siyâsî ve medeniyetle ilgili yönlerini kapsamlı ve aydınlatıcı bir çalışma ortaya konulmamıştır. Türk tarihçilerin -ki bunlar İslam aleminde bu devlet hakkında en çok ilgi gösteren araştırmacılar- araştırmalarına bir göz attığımızda, bu devlet hakkında birisi bir sayfayı bile geçmeyen iki araştırmayla karşılaşırız¹. Hiç şüphesiz bu, bir taraftan Karahanlılar tarihinin kapalı olması, diğer taraftan da onlar hakkında yazılmış kaynakların az olmasından kaynaklanmaktadır.

Karahanlılar Devleti'ni ele alan, -zaten sayıları az olan- kaynakların maalesef bir kısmı hâlâ kayıptır. Bu arada mevcut kaynakların bir kısmı da az ve çelişkili bilgiler içerirler. Çünkü bu kaynaklar, Karahanlılar hakkında parça parça ve dağınık, aynı şekilde, çoğunlukla diğer târihî hadiselerle muhalif açıklamalara dayalı bilgiler nakletmektedir.

Bu devletle ilgili bir hüküm veya belirli bir siyâsî olay hakkında iki veya daha fazla tarihçinin hemfikir olmaları nadirattandır.

Karahanlılar tarihini bütün yönleriyle ele almaya kesin karar verdiğimde, son zamanlarda ortaya konulmuş özel bir çalışmanın olup olmadığını tekdin için araştırmaya koyuldum. Araştırmam sonunda önüme Arap aleminde Dr. Hüseyin ed-Dakûkî tarafından hazırlanmış olan iki muhtasar makale çıktı. Bu makalelerden birisi, “*Karahanlılar Devletinde Fikir Hareketi*” (*el-Hareketü'l-Fikriyye fî Ahdi'd-Devleti'l-Karahâniyye*)², diğeri de “*Karahanlılar Devleti*” (*ed-Devletü'l-Karahâniyye*)³ dir.

Bu iki makaleyi mütaala ettiğimde, araştırmacının gayret ettiği ve Karahanlı Devleti tarihini gerçekten sınırlı bir şekilde dönem dönem ele aldığı dikkatimi çekti. Ancak

* Bu makale (*el-Karahâniyyün ve Cühûdühüm fî Neşri'l-İslâmi*) *Mecelletü Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyyi* dergisinin (Riyad Safer 1417, sayı: 16) 273-318. sayfaların çevirisidir.

**Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Öğretim Üyesi.

¹ *Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987.

² *Mecelletü Dirâsât*, sayı:2, by 1993 , s. 7-29.

³ *Mecelletü'l-Müerri'l-Arabî*, sayı:41,42 by 1990, s. 134-150.

İslam âleminin uç bölgesinde, yani önemli bir bölgede kurulan ve yaklaşık iki asırdan fazla ayakta kalan böyle bir devlet için bu tür çalışmanın yeterli olmadığını düşünmekteyim.

Karahanlıların, İslam'ı ve İslam kültürünü yaymada, yine aynı şekilde, Orta Asya'daki İslam medeniyeti eserlerinin inşasında mümtaz çabaları vardır. İzlerinden bir kısmı, halen ayaktaadır. Kezâ Karahanlıların, Gazneliler ve Selçuklular gibi komşu müslüman devletlerle siyâsî yönden bir ilişkileri de bulunmaktadır.

Gerçekten Karahanlılar tarihinde, herbiri özel incelemeye lâyık pek çok alan bulunmaktadır. Biz bunlardan sadece Karahanlıların, İslam'ın yayılışındaki gayretlerini ele alacağız. Genelde İslam Tarihi, özeld İslâmî Doğu Tarihi ile ilgilenlerin önüne bu konuyu serdetmem beni sevindirecektir. Az da olsa layık olduğu şekilde, böyle bir konuyu yerine getirmede başarılı olduğum ümidindeyim.

Araştırmanın Önemli Kaynakları

İbnü'l-Esir'in (öl. 630/1232) "*el-Kâmil fi't-Tarih*" adlı kitabı, Karahanlılar ve özellikle bu araştırmanın konusuyla ilgili bilgiler nakleden İslâmî Arap kaynaklarının en önemlisi sayılır. Çünkü bu yazar, Karahanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan İslam bölgelerine karşı müslüman olmamış Türklerin hedef alıp gerçekleştirdikleri saldırılara değinmektedir. Aynı şekilde İbnü'l-Esir, Karahanlı Devleti hükümdarlarının bu saldırılara karşı koyma çabalarını da ele almaktadır. İbnü'l-Esir'in bu kitabı, Karahanlı ailesinden bazı hükümdarların zühd ve dindarlıklarını, ilim ve ilim ehline olan yoğun ilgilerini övme konusunda neredeyse tek kaynaktır. Kezâ İbnü'l-Esir, yaklaşık olarak Karahanlı Devleti muasır tarihçilerinden sayılan en-Nizâmî el-Arûzî es-Semerkindî'nin (öl. 552/1157) kitabından da istifade etmiştir. Ki en-Nizâmî, Ğazneli Sultan Mahmud'un 389/999 yılında Mâverâünnehir'i istila etmesinden hemen sonra, İlek Han'a gönderdiği mektubun ayrıntılarını zikreden yegane müelliftir. Görünen o ki, bu mektubun içeriğine göre Sultan Mahmud, özellikle Ğazneliler Devleti'ne komşu olduktan sonra, Karahanlı ailesi hükümdarlarının yönelişlerini ve İslâmî siyasetlerini tanımayı istemiştir.

Aynı şekilde İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1200), Karahanlı Devleti Tarihi alanında inceleme için önemli tarihi bir kaynak olan "*el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*" adlı eserini de zikretmeden geçemeyiz. İbnü'l-Cevzî, Abbâsî hilafeti ile Karahanlı Devleti arasındaki karşılıklı elçilikler konusuna değinmiştir.

Yine er-Râvendî (öl. 603/1206), 536/1141 yılında müslümanlar (Selçuklular ve Karahanlılar) ile müslüman olmayan Hitâ (Hitay veya Karahitaylılar olarak bilinmektedir [çev.]) güçleri arasında meydana gelen meşhur Katvân savaşı ve önemli sonuçları hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Burada son derece önemli bir başka kaynak daha bulunmaktadır. O da, Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kabâvî'nin telif ettiği "*Tarihu Buhârâ*" adlı eseridir. Bu eseri, Ebu Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî'nin (öl. 348/959), "*Tarihu Buhârâ*" adlı

kitabına zeyl edilmiş olarak bulduk. Yazar el-Kabâvî, 522/1128 yılında doğmuş olup, Karahanlı Devleti ile çağdaştır. Bu nedenle yazar, eserinde önemli olayları ve Karahanlı hükümdarlarının Buhârâ ve Semerkand şehirlerinde inşâ etmiş oldukları İslâmî kurumları ele almıştır. Bu konu hakkında önemli bilgi vermesi açısından, bu kaynağın tek kaynak olduğunu söyleyebiliriz.

Aynı şekilde araştırmacı, İranlı tarihçi Nureddin Muhammed el-Avffî'nin (h.7/m.13. asırda yaşamıştır) "*Lübâbü'l-Elbâb*" adlı kitabına işaret etmeyi de unutmamalıdır. Çünkü müellif, gerek bu devlet, gerekse çağdaşı olduğu seçkin alimler ile bazı devlet öyoneticileri hakkında, oldukça önemli bölümler sunmaktadır.

Bunların dışında Sem'ânî'nin (öl. 562/1166) *el-Ensâb*'ı, Ebu Hafs Ömer en-Neseffî'nin (öl. 537/1142) *el-Gınd fî Zikri Ulemâi Semerkand*'ı da, araştırmacının özellikle Karahanlılar döneminde İslâmî kültür hareketi ile ilgili ilmî alanda istifade ettiği kaynakların başında gelmektedir.

1-Karahanlıların Kökeni:

Karahanlı ailesi, Türk kralı Efrasyâb'ın soyundan gelir⁴. Bilindiği gibi Türkler,Türkistan'da belirli bir yerleri olmayan pek çok kabileden meydana gelmişlerdir. Dolayısıyla Karahanlı ailesinin mensubu bulunduğu kabileyi sınırlandırmak zordur.

Bu nedenle bazıları⁵, Karahanlıların, Tiyan Şan dağının güneyini kendilerine yurt edinen, daha sonra da buradan batıya yönelen Uygur Türkleri kabilesine mensup oldukları görüşündedirler⁶.

Barthold⁷, Karahanlıların Türkistan'da⁸ bilinen şu üç Türk kabilesinden birine mensup olduğunu söyler: Bunlar ise; (Yoğma), Kaşkar'da⁹ iskan eden ve Uygur ya da Oguz kabilesine mensup Yagma kabilesi¹⁰, veya Ceyhun nehrinden Çin'e kadar uzanan

⁴ Efrasyâb, Bu kral, Farşlılara karşı pek çok savaflara girmiş ve Keyhüsrev b. Siyâvüş döneminde bu savafların birinde vefat etmiştir. Bk. en-Nerşahî, *Târihu Buhâra*, trc. ve thk. Emin Bedevî ve Nasrullah et-Tirâzî, Mısır 1965, s. 33; el-Harezmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, Kahire 1923, s. 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut 1982, XI, 28. Omelyan Pritsak, bu tabirin, İranlıların şehnamelerinden geldiğini ve Türkçe karşılığının Kaşgariye'ye göre Alp Er Tonga'dır. Pritsak, *İ. A. (İslam Ansiklopedisi)* İstanbul 1967, VI, 252. Efrasyâb hakkında geniş bilgi için bk. Tahsin Yazıcı, "Efrasyâb", *D. İ. A.*, İstanbul 1994, X, 478-479.

⁵ Skrine ve Ross, *The Heart of Asia*, s. 114.

⁶ Vambéry, *Târihu Buhârâ*, trc. Ahmed es-Sâdâtî, Kahire 1987, s. 12; Carl Brockelman, *Târihu's-Şuûbi'l-İslâmiyye*, trc. Nebih Emin ve Münir el-Baalbekî, Beyrut 1988, s. 263.

⁷ *Târihu't-Türk fî Asya'l-Vustâ*, tr. Ahmed es-Said Süleyman, Mısır, s. 74-76.

⁸ Türkistan'ın alanı, batıda, Kazvîn denizi ve Ural nehrinden, doğuda Çin seddine; kuzeyde Sibiryaya ve Mongoliya'dan, güneyde İran, Afganistan, Hind ve Tibet'e kadar uzanmaktadır. es-Seyyid Abdülmü'min es-Seyyid Ekrem, *Ezvâü alâ Târihi Tûrân (Türkistan)*, Mekke ty, s. 9.

⁹ Kaşgar, Türk bölgelerinin ortasında bulunan ve insanların oraya yolculuk ettikleri bir şehirdir. Bk. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1984, IV, 430.

¹⁰ Reşat Genç, Karahanlı Devleti'ni kuranların Yagmalar olduğu konusunun, hemen hemen kesinlik kazandığını belirtmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Reşat Genç, Karahanlılar, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, VI, 139-140. (Çev.)

bölgede meskun olan Çiğil, ya da Tıraz şehrinden¹¹ doğuya doğru uzanan İslam beldeleri sınırında yaşayan Karluk boyudur.

Bu kabilelere, iki kabile daha ilave eden bir başka görüş bulunmaktadır ki¹², bu kabileler de Türkmen ve Tavcu kabileleridir. Bu görüşün sahibi, bütün ihtimallerin gözönünde bulundurulabileceğini görmemezlikten gelinemeyeceğini tekit etmektedir. Çünkü bu görüşlerin hepsi doğrudur. Bu yüzden Karahanlıların sülalesi, Şâmân olan Tavcu ailesinin bir bölümü sayılan Karluk hanedanına bağlanmaktadır. Karluk kavmî birliğini vücuda getiren üç kavmin iki en mühim unsurunu Çiğil ve Yagma kavimleri teşkil ediyordu. Karluklar 744-840 yıllarında Uygur birliğine dahil olmuşlardır. Aynı zamanda Karahanlılar siyâsî isim olarak, bir de Türkmen ismini taşımışlardır. Binaenaleyh, Türk tarihçisi Zeki Velidi¹³ de buna işaret etmektedir. Biz, Karahanlıların nesebinin, Türk Karluk kabilelerine ait olduğunu söylediğimizde gerçeği aşmış olmayız.

2-Karahanlıların Kuruluşu:

Karahanlılar Devleti, Orta Asya'da, Doğu ve Batı Türkistan bölgelerinde kurulmuştur. Bu devlet, bazı tarih kitaplarında "Devletü Al-i Efrasyâb" ve "Devletü Hânâtü Türkistan" isimleriyle de tanınır. Avrupalılar, "İlîkhâniyye" devleti olarak isimlendirmektedirler¹⁴.

Karahanlı Devleti dönemine çağdaş olan Kaşkarlı Mahmud ise¹⁵ ona "Hâkâniyye" devleti adını vermektedir.

"Karahanlı" kelimesi, "Kara Han" ve "Kara Hakan" kelimelerinden gelmiştir. "Kara" kelimesi Türkçe'de "Ulu", "Yüce" anlamlarına gelirken, "Han" kelimesi ise, "Hükümdar, Melik" vs. anlamlara gelmektedir. Buna göre "Karahan" lafzı "Büyük Hükümdar" anlamına gelmektedir¹⁶.

Bu ailenin hakimiyetinin başlangıcı, yine bu ailenin kökeni ve İslam'a girişi, araştırılacak tarzda bilinmemektedir. Bu devlet hakkında kıt bilgi veren sınırlı sayıdaki kaynaklar, onların kuruluş tarihi hakkında bilgi vermemektedirler. Ancak Karahanlıları ele alan çağdaş araştırmalar ise, bu konuda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Sözcüleri, müsteşrik Stanle Lane Poole¹⁷, bu devletin, 320/932 yılında kurulduğuna işaret

¹¹ Tırâz, Türk uç bölgelerinde Esbîcâb'a yakın bir beldedir. Yakut, *Age.*, IV, 27.

¹² Pritsak, bu nedenle Karahanlıların sülalesi hakkında bir sonuca ulaşabilmek için, sülalenin menşei hakkında ileri sürülen her faraziyenin doğru olarak kabul edilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü bu faraziyelerdeki delillerin doğruluğu, diğerlerindeki delillerin doğruluğunu ortadan kaldırmamaktadır. Bu garip durumun, yani aynı anda doğru olan muhtelif faraziyelerin mevcut olmasının sebebi, meselenin kendisine ait olmayıp, bu faraziyeleri teşkil eden ve çok defa tesadüfi kaynaklara dayanan farklı görüşlerden kaynaklanmaktadır. (Çev.) *İ. A.*, VI, 252.

¹³ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 58.

¹⁴ Abdülaziz Cengiz Han, *Türkistânu Kalbi Asya*, 1945, 48.

¹⁵ *Dîvânü Lüğati't-Türk*, İstanbul 1333, I, 28.

¹⁶ *İ. A.*, VI, 251.

¹⁷ *ed-Düvelü'l-İslâmiyye*, Türkçe'den Arapça'ya çeviren Muhammed Sabîhî Ferzât, thk. Muhammed Ahmed Dohmân, Dımaşk 1973, II, 72.

etmektedir. Pritsak ise, Türkçe yayınlanan İslam Ansiklopedisinin Karahanlılar maddesinde¹⁸, Karahanlılar'ın kuruluş tarihini, m. 840 olarak vermektedir. Bu tarih, yaklaşık olarak h. 225 yılına tekabül etmektedir. Biz de, bu son görüşü tercih etmekteyiz. Çünkü kaynaklar, Türk ile komşuları olan Samanoğulları arasında patlak veren savaşın 280/892, 291/903, 293/905 yılında meydana geldiğini belirtmektedirler. Bu Türkler ise, henüz İslam'a girmezden önce Doğu Türkistan'da hüküm süren Karahanlılardan başkası değildir¹⁹.

3-Karahanlıların İslam'a Girişleri:

Karahanlılar, İslam ile tanışmaya Mavearünnehir bölgesinde Samanoğulları Devleti ile aralarında meydana gelen çekişmeler sırasında başlamışlardır (261-389/874-999). Emir İsmail b. Ahmed es-Sâmânî (279-295/892-907), Karahanlı Kralı Oğulcak ile muasır idi²⁰. Döneminde 280/893 senesinde Emir İsmail, Karahanlı Devleti'nin başkenti Tıraz²¹ şehrine sefer düzenlemiştir²². Oğulcak olduğu açık olan Tıraz emiri teslim oldu ve Sâmânîler de şehri ele geçirdiler. Buradaki kiliseyi mescide dönüştürdüler. Hutbeyi minberlerinde halife Emirül-Mü'minin el-Mu'tazid Billah adına okudular²³. Taberi, Sâmânî emirinin, Türk hükümdarının babasını, karısı Hatun'u ve yaklaşık 10.000 kadar kişiyi esir aldığını işaret etmektedir²⁴.

Bu hadise, Karahanlı hükümdarını, başkenti Kaşgar'a taşımaya sonra da 291/904 senesinde Sâmânî Devleti'ne karşı intikam saldırısında bulunmaya zorlamıştır²⁵. Aynı zamanda Karahanlı hükümdarı Sâmânî Devleti emirlerinden birinin, Buhara'dan kaçtıktan sonra başkent Kaşgarın²⁶ kuzeyinde yer alan Artuş²⁷ şehrine sığınmasına mücade etti.

Karahanlı ailesinin, bu Sâmânî emîrini karşılaması, onu bir süre fertleri arasında ikameti ve bunu takiben İslam davetçilerinin bu bölgeye peşpeşe ulaşması, Satuk Buğra Han Abdülkerim'in İslam dinini kabulüne sebep olmuştur²⁸. -Kral Oğulcak'ın kardeşinin oğlu olan- Sâtuk Buğra Han, bu devletin hükümdarlarından İslam'ı ilk kabul

¹⁸ *İ. A.*, VI, 251.

¹⁹ Bu savaşın tafsilatı için bk. Taberî, *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mülük*, V, 607, 655; en-Nerşahî, *Târihu Buhârâ*, s. 117.

²⁰ *İ. A.*, VI, 251. (Doğrusu 253 olmalıdır. (Çev.))

²¹ Tıraz, Türk uç bölgelerinde Esbîcâb'a yakın bir yerleşim merkezidir. Yakut, IV, 30.

²² en-Nerşahî, *Age.*, s. 117.

²³ *Age.* ve aynı yer.

²⁴ Taberî, *Târihu'l-Ümeme ve'l-Mülük*, Beyrut 1988, V, 607. Pritsak esir sayısını, 15.000 olarak vermektedir. *İ. A.*, VI, 253.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Haydarabad, Dekkân, 1357, VI, 43; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1985, XI, 98.

²⁶ *İ. A.*, VI, 253.

²⁷ Barthold, *Târihu't-Türk fi Asya'l-Vustâ*, s. 76.

²⁸ *İ. A.*, VI, 253.

eden hükümdar olarak bilinir²⁹. Sâtuk, amcası Oğulcak karşısında (hicri 4. asırda, miladi 10. asrın başlarında) zafer elde edince, Karahanlı Devleti'nin batı kısmında İslam'ı resmi din olarak kabul etmiştir³⁰.

4-Karahanlıların, Orta Asya'da İslam'ın Yayılmasındaki Gayretleri:

Abdülkerim Sâtuk Buğra Han, İslam'ı yaymaya azatlı köleleri³¹ arasında başladı. Karahanlı Devleti'nin Doğu kısmına hakim olan Büyük Kağan'a karşı Mâverâünnehir bölgelerinde yapacağı savaşta İslâmî unsurlara dayanmaya başladı. Nitekim bu hükümdar 330 yılında Balasagun'a³² hücum ettiğinde, Sâmânî ordusu, Sâtuk Buğra Han tarafında yer aldığı için bu şehre hücumu ve Balasagun'u müslüman olmayan Türklerin hakimiyetinden kurtarmaya hazırlandı. Ancak Sâmânî ordusu, ordu komutanlarıyla emirleri Nasr b. Ahmed es-Sâmânî (301-331/913-943) arasında meydana gelen iç çekişmelerden dolayı hedefine ulaşamadı³³.

Abdülkerim Sâtuk Buğra Han 344/955 yılında vefat etti ve Kaşgar'ın kuzeyinde bulunan Artuş şehrinde defnedildi³⁴. Ardından yerine oğlu Musa (Türkçe ismi Baytaş) geçti. Onun hükümdar Arslan Han'ın yenilgisini müteakiben Doğu Karahanlı ailesi bölümünü yok eden kişi olduğu belirtilmektedir³⁵.

Musa b. Sâtuk, Karahanlı Devleti'ni tamamen İslamlaştırmayı başardı. Bu faaliyette ona bir takım müslüman davetçiler yardım ettiler. Bunlar arasında (yaklaşık) 380/990 yılı öncesinde Türk beldelerine giden ve buralardan sonra Esbânikit'e³⁶ geçen ve orada vefat eden³⁷ Ebu'l-Hasan Said b. Hatem el-Esbânikisî de vardı³⁸.

Bu devletin hükümdarlarının müslüman olmasından, Karahanlı Devleti'ne komşu civar bölgeler etkilendi. Musa b. Sâtuk döneminde, 349/960 yılında çadırlarda yaşayan takriben 200.000 Türk ailesi³⁹ İslam dinine girdi⁴⁰.

²⁹ İbnü'l-Esir, XI, 82. (İbnü'l-Esir, Satuk'un İslam'a giriş sebebini, gördüğü rüyaya bağlamaktadır. Buna göre Satuk, rüyasında, gökten bir adam indiğini ve kendisine müslüman olmasını söylediğini gördü. Bunun üzerine Satuk uykusunda müslüman oldu. Sabah olduğunda da müslüman oluşunu ızhar etti. Bk. *Age* ve aynı yer.

³⁰ *İ. A.*, VI, 253

³¹ Skrine ve Ross, s. 119.

³² Balâsâgun, Türk uçlarında, Kaşgar'a yakın, Seyhun nehrinin arkasında bir yerleşim merkezidir. Yakut, I, 79.

³³ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 272.

³⁴ Barthold, *Age.*, s. 76.

³⁵ *İ. A.*, VI, 253.

³⁶ Esbânikes, Mâverâünnehir'de Esbîcâb şehrinde bir yerleşim merkezidir. Yakut, I, 171.

³⁷ es-Semânî, *el-Ensâb*, Haydarabad, Hind, 1382, I, 194-195.

³⁸ Pritsak, Musa b. Sâtuk'un İslamlaştırma hareketinde Ebu'l-Hasan Muhammed b. Süfyan el-Karamâtî'nin de yardımı olduğunu belirtmektedir. *İ. A.*, VI, 253. Bu da göstermektedir ki, bu harekette bir kişi yardım etmemiş, pek çok müslüman davetçi yardımda bulunmuştur. (Çev.)

³⁹ Miskeveyh, *Tecârubü'l-Ümem*, Mısır, 1915, II, 181; Yazarı meçhul, *el-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*, thk. Nebîle Abdülmün'im, Bağdat 1972, IV, 82.

⁴⁰ Arnold, *ed-Da'vetü ile'l-İslam*, trc. Hasan İbrahim vd., Mısır 1970, s. 245.

Musa b. Sâtuk, yaklaşık 382/992 yılında⁴¹ vefat etti ve yerine Karahanlı Devleti içerisinde ilk defa yönetimde ortaklık sistemini ihdas eden oğlu Ebu'l-Hasan b. Ali⁴² geçti. Ebu'l-Hasan b. Ali, kardeşinin oğlu Buğra Han el-Hasan b. Süleyman'ı yönetimde kendisine ortak yaptı. Ebu'l-Hasan, doğu ve güney tarafından Karahanlı Devleti'ne komşu olan müslüman olmayan Türk kabilelerine karşı cihada çıkma geleneği konusunda, babasının tuttuğu yolu devam ettirdi⁴³.

Bu Sultan'ın gerçekleştirdiği icraatlardan biri de, yönetimde kendisine ortak olan kardeşinin oğlu Kral Buğra Han komutasında Sâ mânî Devleti hakimiyeti altında olan İslam beldelerine ve batıya doğru iki askerî sefer gerçekleştirmesidir. Bu iki saldırıda da, hedef olarak başkent Buhara⁴⁴ seçilmiştir. Bu saldırılardan birisi, 382/992 yılında⁴⁵, diğeri de bu yılın akabinde gerçekleşmiştir. Birinci saldırı, başarısızlıkla sonuçlanırken, ikincisi, Sâ mânîlerin başkentinin istilası ile tamamlandı⁴⁶.

Buğra Han, adaletli ve ilim adamları ile fakihlere karşı iyilik sahibi bir hükümdardı. Kendisi hakkında “Rasulullah'ın azatlı kölesi (Mevlâ Rasulullah)” yazılmasını severdi⁴⁷. Buğra Han, “Şihabü'd-Devle” ve “Zâhirü'd-Da've” lakabını taşıdı⁴⁸. Aynı şekilde kardeşinin oğlu hükümdar Ebu'l-Hasan Ali'nin yanında Türk topraklarında yaptığı cihadla da meşhurdur. Bu sayede, Hıristiyan ve Budistlerin büyük çoğunluğu arasında İslam yayıldı⁴⁹.

Buğra Han, 383/993 yılında, Kaşgar'ın başkenti Buhara'dan dönüşü esnasında vefat etti⁵⁰. Ancak kardeşinin oğlu Kral Ebu'l-Hasan Ali b. Musa, müslüman olmayan Türklere karşı çıktığı savaşların birinde, 388/998 yılında şehit düşünceye kadar yönetimi sürdürdü. Bir görüşe göre (Pritsak'a)⁵¹, ona “el-Harîku's-Şehid” olarak lakabı verilmiştir.

Ebu'l-Hasan Ali vefat ettiğinde geride 4 erkek çocuğu bıraktı. Onlar, Ahmed Toğan Han, Nasr İlek Han, Mansur Arslan Han ve Muhammed'dir. Oğlu Ebu Nasr Ahmed b. Ali Toğan Han (388-408/998-1018) kardeşleri arasında yaşça en büyük olması sıfatıyla, babası Buğra Han'ın vefatından itibaren Karahanlı Devleti tahtına geçti⁵². Ancak

⁴¹ S. Lane Poole, *ed-Düvelü'l-İslâmiyye*, I, 275.

⁴² Ahmed Tevhîd, *Meskûkâtü Kadîmeti İslâmiyyeti Kataloju*, Kostantiniyye 1321, IV, giriş kısmı (sahife belirtilmemiş).

⁴³ *İ. A.*, VI, 254.

⁴⁴ Buhârâ, Mâverâünnehir şehirlerinin en büyüklerindedir. Yakut, I, 353. Şu an Özbekistan Cumhuriyetinin şehirlerinden birisidir. Mahmud Şakir, *Türkistan*, Beyrut ty, s. 89.

⁴⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâü fî Târihi'l-Hulefâi*, thk. Kasım es-Sâmîrâî, Riyad 1402, 183.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, IX, 95, 100.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, IX, 100.

⁴⁸ Barthold, *Türkistan*, s. 393-394.

⁴⁹ Vambéry, *Târihu Buhârâ*, s. 120.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, Aynı yer.

⁵¹ *İ. A.*, VI, 254.

⁵² *İ. A.*, VI, 254.

kardeşi Nasr b. Ali İlek Han, 389/999 yılında Mâverâünnehir’i istila etti ve Sâ mânî Devleti’nin temellerini yıktı⁵³.

Karahanlı Hakanlarının İslam'a karşı olan yaklaşımları, Sâ mânî Devleti hatiplerinin, halktan Karahanlılara karşı savaşmaya, Sâ mânîlere yardıma ve onları savunmaya çağırma larına rağmen, halk tarafından sert mukavemetle karşılaşmaksızın Sâ mânîlerin başkenti Buhara’da hakimiyet kurmalarının en önemli etkenlerindendir. İnsanlar Karahanlılarla savaşma hususunda fakihlerden fetva istediler, ancak fakihler onları bundan alıkoydular ve bu konuda şunları söylediler: “Şayet Karahanlı Devleti, din hususunda mücadele içerisinde olmuş olsalardı, o zaman onlarla savaşmak vacip olurdu, ancak dünyevî konulardaki çekişmeye gelince, bir müslüman için kendi kendini tehlikeye atmasına ve kanının dökülmesine maruz bırakmasına cevaz yoktur. Kaldı ki, onların gidişatı güzel, dinleri sahihtir. O halde fitneden uzak durmak evladır”⁵⁴.

Müsteşriklerden birisi⁵⁵ şöyle demektedir: "Sâ mânî Devleti'nin yıkılmasından sonra İslam dini, Karahanlıların eliyle doğuda yeni bir çıkış yaptı. Çünkü İslam, Türkistan’ın pek çok yönlerinde yayıldı. İslam’ın bu bölgelerde hızlı bir şekilde yayılması, İslam devletlerinin yöneticilerine bağlıdır. Bunların başında da Nasr b. Ali İlek Han gelmektedir”.

Abdülaziz Cengiz Han⁵⁶, İslam dininin Türkler arasında yayılmasında Karahanlı Devleti’nin büyük önemini bulduğunu belirtmektedir. Kur’an-ı Kerim, ilk defa bu devlet döneminde Türk diline tercüme edilmiştir.

Karahanlılar, Mâverâünnehir beldelerini ele geçirdiklerinde, Ğazneli Sultan Mahmud -görüldüğü gibi- bu devletin alimlerinin ve hükümdarlarının inançlarının doğruluğundan ve mezhebî eğilimlerinden emin olmak istedi. Bu nedenle Karahanlı hükümdarı İlek Han’a bir mektup yazdı⁵⁷. Mektupta şunlar yazılıydı: "Biz, Mâverâünnehir imamlarından, doğu âlimlerinden ve sayın hükümet ileri gelenlerinden, şu kavramların cevaplarını bize açıklamalarını istiyoruz: Nübüvvet, velâyet, din, İslam, iman, ihsan, takva, emri bilma’ruf nehyi ani'l münker, sırât, mîzân, rahmet, şefkat, adalet ve fazilet nedir?”⁵⁸.

Hakan, bu mektubun içeriğini öğrendiğinde, Mâverâünnehir’in her tarafından fakihleri çağırды ve onlarla bu kavramların anlamları hususunda tartıştı. Bazılarını bu

⁵³ el-Utbî, *Târihu Yemîni*, Lahor, 1882, s. 135.

⁵⁴ es-Sâbî, *Târihu's-Sâbî*, Miskeveyh'in *Tecârübü'l-Ümem* kitabının zeyline katılmış halde, Kahire 1919, s. 41-42.

⁵⁵ Skrine ve Roos, s. 119.

⁵⁶ Abdülaziz Cengiz Han, s. 48-49.

⁵⁷ Yazar, *Cehâr Makale* adlı kitabında Sultan'ın, mektubunu Kral Buğrahan'a gönderdiğini belirtmektedir. Öyle görünüyor ki, konu biraz karıştırılmış gibi. İlek Han'ı kastetmektedir. Halbuki Buğrahan 383/993 yılında vefat etmiştir. İlek Han ise, Karahanlılar, bunun döneminde Mâverâünnehir’i istilâ etmişlerdir. Dolayısıyla bu mektubun, ona gönderilmiş olması, tabiidir.

⁵⁸ en-Nizâmî el-Arûzî es-Semerkindî, *Cehâr Makale*, trc. Abdülvehhâb Azzâm ve Yahya el-Haşâb, Kahire 1368, s. 32-33.

soruların cevaplarını açıklayacak risale telif etmekle mesul tuttu Hakan'dan bunun için dört ay süre istediler. Ancak Hakan'ın müslüman hatiplerden ve seçkin insnlardan biri olan ve aynı zamanda Muhammed b. Abduh el-Kâtib olarak da bilinen katibi şöyle dedi: "Ben bu sorulara iki kelimedede cevap veririm". İslam'ın ve doğunun ileri gelenleri bu durumu öğrendiklerinde, katibin isteğini kabul ettiler. Onun iyiliğini ikrar ettiler: Katip, ardından kalemi aldı ve soruların altına fetva tarzında açıklamalarını yazdı: Rasulullah şöyle buyurmuştur: "Allah'ın emrine ta'zim; yaratıklarına şefkat". Fakihler bu duruma şaşılar ve "bu, mükemmel bir cevap; ve kapsamlı bir söz" dediler. Han, buna sevindi, fakihlerinin cevabına ihtiyaç kalmadı. Cevap Ğazne'ye ulaştığında, yerinde bir cevap oluşu hususunda ittifak edildi⁵⁹.

Nasr b. Ali İlek Han 403/1013 yılında⁶⁰ vefat ettiğinde kardeşi Ahmed Toğan Han, Karahanlı Devlet yönetiminde tek başına kaldı. Nasr, hemen Ğazneli Sultan Mahmud ile barış anlaşmasına girişti. Böyle bir anlaşmaya girişmesinin amacı, kendini cihada hasretmekti. Ğazneli Mahmud'a bu bağlamda şöyle dedi: "Senin Hind gazvesiyle, benim de Türklerle savaş ile uğraşmam ve birbirimizle uğraşmaktan vazgeçmemiz, İslam'ın ve müslümanların yararınadır. Ğazneli Mahmud da, Nasr'ın bu isteğine olumlu karşılık verdi. Böylelikle aralarındaki çekişmeyi, inanç bağı giderdi ve her ikisi de müslüman olmayanlarla savaşmakla meşgul oldular"⁶¹.

Müslüman olmayan Türkler⁶², Çin tarafından Türkistan'a gelip Karahanlı Devleti'ne bağlı bazı bölgeleri ele geçirerek ganimet ve esir aldılar. Başkent Balasagun ile Karahanlılar arasında sadece sekiz günlük bir mesafe kaldığında Toğan Han -hastalıkla pençeleşmesine rağmen- müslüman olmayan Türklere karşı harekete geçti. Bu nedenle Toğan Han, yakın bölgelerdeki müslümanlara, müşrik Türklerle savaşmaları için çağrıda bulundu. Bunun üzerine, onunla beraber yaklaşık 120.000 gönüllü harekete geçti⁶³.

Şüphesiz bu sayı, İslam düşmanlarının kalplerine korku salmak için yeterli idi. Bu nedenledir ki, müşrik Türkler, tekrar kendi ülkelerine döndüler. Ancak Toğan Han, bir daha bu bölgelere saldırılarda bulunmamaları için onları takipte ısrar etti. Arkalarından yaklaşık üç ay kadar yürüdü. Sonunda onlar Karahanlı Devleti'nin başkentinden uzaklaştıkları için kendilerini güvende hissettikleri bir anda aniden üzerlerine vardı. Onlardan pek çok kimse öldürüldü ve esir alındı, hayvanlar ve daha önceden

⁵⁹ en-Nizâmî, s. 33.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, IX, 240.

⁶¹ *Age* ve aynı yer.

⁶² Müşrik ordusunun sayısı hakkında kaynaklar farklı görüş serdetmektedirler. el-Utbî, onların sayısının 100.000' esiri geçtiğini belirtirken (Bk. *Age.*, s. 292), İbnü'l-Esir bu sayıyı, 300.000'in üzerinde göstermektedir. Bk. IX, 297. Araştırmacı, el-Utbî'nin görüşünü tercih etmektedir. Çünkü onun verdiği sayı, daha ma'kuldür. Aynı zamanda el-Utbî, bu hadisenin muasırır.

⁶³ İbnü'l-Esir, IX, 297.

bilinmeyen, sayısız pek çok Çin yapımı eşya ile altın ve gümüş kaplar ganimet olarak ele geçirildi⁶⁴.

Bu zafer, müslümanların gönüllerinde iyi bir yankı uyandırdı. Tarihçi el-Utbi, bu zafer hakkında şunları ifade etmektedir: "Bu zaferin muştuları, İslam dünyasında yankılandı, bu sayede sevinçten yüzler parıladı, gönüller güldü, sevinçler her yeri kapladı, şükürler çoğaldı, ta ki evler, saraylar ve harem çadırlarında Allah'ın razı olduğu dini için, bir lütuf olarak sevinç yaşandı"⁶⁵.

Bu zaferden sonra Toğan Han fazla yaşamadı. Çünkü Sağun şehrine döndüğünde hastalığa yakalandı ve 408/1018 yılında vefat etti⁶⁶. Bu Hakan, âdil, hayrı çok seven, dindar, ilim ve din adamlarına karşı şefkatli bir şahsiyetti. Vefatından sonra yerine kardeşi Şerefü'd-Devle Ebu'l-Muzaffer Arslan Han geçti⁶⁷.

el-Utbî, Arslan Han'ın hayatından övgüyle bahsetmektedir: "Toğan Han vefat ettiğinde, yerine takvada kendisine denk, cahiliyye hayatı yaşamamış, ilâhî işleri yerine getirmede onun takipçisi olan kardeşi geçti... Cemaate namazlarını kıldırıyor ve Allah'a itaat için adaleti tesis ediyordu"⁶⁸.

Karahanlı Devleti'nin İslam'ın yayılışındaki gayretlerinin sadece nüfuzu altında bulunan beldelerle sınırlı kalmadığı bir gerçektir. Çünkü Türkistan ile Çin arasında bulunan Hutun⁶⁹ şehrinin fethi, Kaşgar hükümdarı Kadir Han Yusuf'a⁷⁰ nispet edilmektedir. Onun yönetimi, adalet, güzel yaşantı, cihadın çokluğu ile muttasıf olmuştur. Ayrıca o cemaatle namaza müdavim idi⁷¹.

Kadir Han, bu şehri fethi esnasında Budistler tarafından şiddetli bir mukavemetle karşılaştı. Hatta bu esnada şehrin içerisinde bazı müslüman insanların kabirlerine rastladı. Bu da göstermektedir ki, bundan önce müslümanlar bu şehrin fethi için uğraşmışlardır. Bundan sonra da şehirde İslam, burada bulunan Hıristiyanlık ve Budizm gibi diğer dinlerde birlikte yaşamaya devam etmiştir⁷².

Kadir Han, 423/1032 yılında Hutun şehrinde vefat etti. Ardından iki oğlu hakimiyeti ele geçirmek için birbirleriyle mücadele içerisine girdiler. Bunun sonucunda Karahanlı Devleti ikiye ayrıldı. Bu suretle önceki durumuna dönmüş oldu. Doğu Türkistan'da bir devlet kuruldu ve Kaşgar, Balasagun ve Hutun gibi vilayetleri kendi hakimiyetine kattı.

⁶⁴ İbnü'l-Esir, *Age* ve aynı yer; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasarı'd-Düvel*, Beyrut 1985, s. 179.

⁶⁵ el-Utbî, s. 293.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, IX, 297; İbn Haldun, *el-Iber*, Beyrut 1981, IV, 515.

⁶⁷ İbn Kesir, XII, 6.

⁶⁸ el-Utbî, s. 293.

⁶⁹ Hutun, Türkistan şehirlerinden Yüzkend'in arka kısmında Kaşgar yakınlarında bir vilayettir. Türk bölgelerinin ortasındaki dağların arasında bir vadidir. Yakut, II, 347.

⁷⁰ Kadir Han Yusuf b. Buğrahan, Ahmed Togan Han'ın Semerkand'da naibi idi. Kadir Han ile Ebu'l-Muzaffer Arslan Han arasında 409/1029 yılında yani Togan Han'ın vefatının arkasından, bir anlaşmazlık çıktı. İbnü'l-Esir, IX, 298; İbn Haldun, IV, 515.

⁷¹ İbnü'l-Esir, IX, 299.

⁷² Barthold, s. 87, 91.

Ebu Şuca' Arslan Han, bu devlete karşı koydu. Batı Türkistan'da, Tıraz ve Esbîcab⁷³ şehirlerinin birleştirilmesiyle bir başka devlet oluştu. Bu devlet, Hakan'ın kardeşi Mahmud Buğra Han ile bağımsızlığını ilan etti⁷⁴.

Karahanlı ailesi fertleri arasında savaşlar ve bölünmeler meydana gelmesine rağmen, bu durum bazılarını, önceki yönetimlerinin belirgin bir özelliği olan cihada devam etmekten alıkoymamıştır. Ebu Şuca' Arslan Han, 435/1043 yılında, kış mevsimini Balasagun ile Kaşgar civarında geçirmeyi adet edinmiş olan kalabalık putperest Türklere karşı cihada çıktı. Karahanlı Hakanı, kendi sınırlarında bulunmalarını fırsat bilerek onları İslam'a çağırdı. Bu davete çoğu olumlu karşılık verdi ve onlardan yaklaşık 10.000 aile müslüman oldu. Müslüman olduklarında, Şerefü'd-Devle onlara topraklarına girme izni verdi ve onları, Karahanlılara ait şehirlere dağıttı⁷⁵.

443/1044 yılında İsmâilî da'vetçileri⁷⁶ Batı Türkistan'da kendi mezheplerini yaymaya çalıştıklarında ve insanları Mısır hükümdarı el-Mustansır Billah'a (427-487/1035-1094) itaate çağırdıklarında, Mahmud Buğra Han onları pusuya düşürdü. Onları ve onların propagandasından etkilenen bölge halkını yakalama konusunda kendisine yardım edecek bir plan hazırladı. Onların önünde İsmâilî mezhebine meyletmiş görüldü. Onları liderleriyle tanışmaya kadar çok kez meclisine gelmeleri için çağırdı. Geldiklerinde ise onların öldürülmelerini emretti. Sonra Türkistan şehirlerindeki temsilcilerine mektup yazarak, İsmâilî da'vetçileri ve onların yandaşlarını öldürmelerini istedi⁷⁷. Böylesi bir iş yapmakla Sultan Mahmud Buğra Han, İsmâilî tehlikeyi durdurdu ve Orta Asya bölgelerinde, bu davetin yayılmasını engelledi.

⁷³ Esbîcâb, Yakut, Esfîcâb olarak zikretmektedir. Ayrıca buranın Türkistan sınırlarında Mâverâünnehir'de büyük bir yerleşim merkezi olduğunu da belirtmektedir. Yakut, I, 179.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, IX, 299; Bretschneider, *Medieval Researches*, London ty, I, 253.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, IX, 520. el-Ezdî, bu rivayeti zikretmekte ve onlardan müslüman olanların sayısının 30.000 olduğunu nakletmektedir. *Ahbâru'd-Düvelü'l-Munkatıa*, thk. Muhammed ez-Zehrânî, Medine 1408, s. 266.

⁷⁶ İsmâilî hareketin ilk temelleri, Şiilerce altıncı imam olarak kabul edilen Ca'fer es-Sâdık'ın 148/765 yılında vefat etmesinden sonraya dayandırılmaktadır. Ca'fer'in vefatından sonra Şia, iki kısma ayrıldı. Bunlardan birincisi, Musa Kazım'ın oğlunun, Cafer'in ölümünden sonra imamete geçmeye daha hak sahibi olduğunu düşünenler. Diğerisi ise, İmamete Muhammed b. İsmail'in torunlarının daha hak sahibi olduğunu kabul edenler. Bunlara göre, dedeleri Ca'fer vefatından önce imamete oğlu Muhammed'i tayin etmiştir. Ancak İsmail, daha babası hayattayken 145/762 yılında vefat etmesi sebebiyle, bu grup Muhammed'in oğlu İsmail'in, amcaları Musa'dan imamete daha hak sahibi olduklarını belirttiler. Böylece İsmâilî hareket başlamış oldu. Bundan böyle 297/909 yılında, Ubeydî Devleti'nin (Fâtımîler) kurucusu Ubeydullah el-Mehdî'nin devleti kurmasına kadar gizlilik içerisinde devam etmiştir. Hicri 4. yüzyılın (Miladi 10. yüzyıl) başından itibaren İsmâilî propagandistleri mezheplerini İslami Doğu'da pazarlamaya giriştiler. Hüseyin el-Mervezî ve onun öğrencisi Ebu Ubeydullah en-Neseffî, Doğuda İsmâilî propagandistlerin ileri gelenlerindendir. Siyâsî ve ilmî sınıftan pek çok kişi, bu mezhebe meyletmiştir. Büveyhîler döneminde İsmâilî propagandistleri, Irak ve İran'da davetlerini alenen uygulamaya geçirdiler. Hasan es-Sabbâh'ın, 483/1090 yılında Alamut kalesini istilâ etmesiyle İsmâilî hareket, İran'da devletini kurmayı başardı. Bu hareket hakkında daha detaylı bilgi için bk. Muhammed Osman el-Haşet, *Hareketü'l-Haşâşiyîn*, Kahire 1988.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, IX, 524.

Aynı şekilde, Doğu Karahanlı Devleti'nin, İslam'a davet alanında gerçekleştirdiği aktif rolün, üç eşit yönde yapıldığını görmekteyiz:

Birincisi; Topraklarını genişletmek ve oralarda İslam'ı yaymak için müslüman olmayan komşu bölgelere doğru genişleme.

İkincisi; Türkistan bölgelerinde ara sıra zuhur eden Şîf güçlerle savaşıma.

Üçüncüsü ise, Türkistan içerisinde halkı müslüman olan bölgelere saldırılarda usanmak bilmeyen putperest güçlere karşı cihad ilan etmektir. Karahanlıların ilgisi, Doğu Karahanlı Devleti yakınlarında bulunan Balasagun ve Kaşgar civarında kış mevsimini geçirmeyi adet edinmiş müşrik Tibet Türklerinin üzerinde yoğunlaşmıştır.

438/1046 yılında bu Türkler, Ebu Şüca' Arslan Han'a mektup gönderdiler. Ona, ülkesine tamah etmediklerini haber verdiler. Bunun yanında adaletini ve halkına karşı olan iyi muamelesinden dolayı hayranlıklarını da gizleyemediler. Han, onların bu durumunu fırsat bildi ve onları İslam'a da'vet etti. Fakat onun daveti, daha öncekinde olduğu gibi başarılı olamadı⁷⁸.

Bu daveti kabul etmemelerine ve müşrik olarak kalmalarına rağmen Arslan Han, onlara devletin sınırlarında kalmalarına müsaade etti⁷⁹. Bu da, açıkça şunu ortaya koymaktadır ki Karahanlılar, Allah'a davette hikmet ve güzel öğüt metodunu kullanmışlar ve insanları zorla İslam'a sokma yöntemine başvurmamışlardır.

Doğu Karahanlı Devleti, geçmişte İslam'ı yaymak için büyük çabalar sarfetmiş ve bu çabalar sonucunda emirler arasında bitmek tükenmek bilmeyen iç çekişmeleri sona erdirmişken, 439/1047 yılında devlet üzerinde hakimiyeti paylaşan Mahmud Buğra Han ve Arslan Han kardeşler arasında mücadele yeniden başladı. Sonuçta Mahmud, kardeşini mağlup etti, esir olarak aldı, hapse attı ve onun hakimiyeti altında bulunan Kaşgar, Hutun ve Balasagun gibi bölgeleri kendi hakimiyeti altına aldı⁸⁰.

Doğu Karahanlı Devleti hakanlarının gerçekleştirdiği seçkin İslâmî hareketin, Allah'ın, bu önemli geçit (suğur) bölgesi için Batı Karahanlı ailesinden başka yöneticiler göndermesine kadar duraklaması dikkat çekmektedir. Onlar, daha önceki müslümanların yaptığı şeyi tamamlama konusundaki açık isteklerini ifade etmişlerdir. Herşeyden önce onlar, Abbâsî hilafetine sıkıca olan bağlılıklarını ortaya koymak istiyorlardı. Çünkü Abbasilerle güçlü manevî bir bağları vardı. Tıpkı Buhara,

⁷⁸ İbnü'l-Esir, IX, 535.

⁷⁹ Skrine ve Roos, s. 120.

⁸⁰ İbnü'l-Esir, Mahmud'un bu savaşta kardeşine karşı zafer elde edince, krallığa büyük oğlu Hüseyin Ca'ferî Tekin'i atadığını belirtmektedir. Ancak Mahmud'un eşlerinden birisi, onun bu uygulamasına karşı çıkmış, büyük oğlunun yerine küçük oğlunu atamasını istemiştir. Mahmud, karısının bu isteğini reddettiğinde karısı, ona karşı hileye girişti ve onu zehirletti. Bunun üzerine Mahmud vefat etti. Öyle ki, bu kadının şerri, Mahmud'un hapisteki kardeşi Arslan Han'a kadar uzandı. Onu da öldürdü. Böylece isteği yerine gelmiş oldu. Bunlar h. 439 yılında meydana geldi. İbnü'l-Esir, IX, 299. Beyhakî, Mahmud Buğrahan'ın 449/1057 yılında vefat ettiğini belirtmektedir. Beyhaki, *Târihu'l Beyhakî*, trc. Yahya el-Haşâb ve Sadık Neş'et, Beyrut 1982, s. 211. İbnü'l-Esir, bir başka konuda Mahmud'un, kardeşi Arslan Han'ın vefatından sonra 15 ay yaşadığını kaydetmektedir. İbnü'l-Esir, IX, 302.

Semer kand⁸¹ ve Batı Türkistan'ın diğ er şehirlerinde oldu ğ u gibi muhteş em İslamî medeniyet inş aâetmiş lerdir.

İş aret edilmesi gereken gerç ek ş u ki, Batı Karahanlı Hakanlarının cihad alanındaki gayreti, do ğ ulu kardeş lerinin üst lendikleri gayretten az idi. Bize göre bunun sebebi, Batı Karahanlı Devleti'nin, Mâverâünnehir bölgesinde (Batı Türkistan) yer almış olmasıdır. Bu da, Batı Karahanlı Devleti'ne cihad için ç ıkma ve hareket etme imkanı vermemiştir. Bu devlet, pek ç ok yönden müslüman devletlerle çevrili idi. Harezmîler gibi Ğ azneliler, Selçuklular ve Do ğ u Karahanlılar ise, tamamen Ç in bölgelerine sınır idi.

Görünen o ki, iki devlet (Batı-Do ğ u Karahanlılar) arasında var olan aile çekiş meleri, Do ğ u Karahanlı Devleti için sürekli bir tehdit teş kil eden ve do ğ udan gelen müslüman olmayan Türklerin tehlikeli saldırıları karş ısında, İslamî birli ğ in oluş masını engelledi.

Batı Karahanlı Devleti Hakanlarından ço ğ u, zühd, dindarlık ve fakihlere olan aş ırı düş künlükleri ile muttasıf idiler. Bu nedenle onların, İslam'ı yayma ve cihada ç ıkmaktan geri kaldıklarını söylemek zordur. Ç ünkü bir tarihçi⁸² Sultan Ebu'l-Muzaffer Tafdak⁸³ Han'ın⁸⁴ (öl.460/1068), fakihlerin, alınmasına ruhsat vermelerine ra ğ men insanlardan vergiler almadığını belirtmektedir.

Ebu'l-Muzaffer, ulemaya o kadar saygılı idi ki, fakih Ebu Ş üca' el-Alevî'nin "Sen, hükümdarlık için uygun de ğ ilsin" demesi üzerine onun nasihatına uyararak iktidardan çekilmiş tir. Ancak Han, kendisinin bu iş (yönetim) için tayin edilmiş olduğunu ve buna kendisinden başkasının uygun olamayacağını teyid eden Semerkand halkının ş iddetli ısrarı karş ısında kararından dönmüş tür⁸⁵.

Batı Karahanlılar, kendileri ile Abbâsî hilafeti arasındaki ba ğ ların daha da kuvvetlendirilmesi için ç aba gösterdiler. Tafdak Han, 453/1071 yılında Abbâsî halifesi el-Kâim Biemrillah'a (422-467/1031-1075) elçi gönderdi. Onu, Türk komutan Ebu'l-Hâris el-Besâsiri'nin⁸⁶ tutuklayıp Fırat yakınındaki "Ane" şehrinde tam bir yıl hapsettikten sonra⁸⁷ hilafet merkezine⁸⁸ geri dönmesi nedeniyle tebrik etti.

⁸¹ Semerkand, Mâverâünnehir bölgesinde bir yerleşim merkezi olup, (Yakut, III, 246) Seyhun nehrinde yer almaktadır. Ş imdiki baş kent olan Taş kent'ten önce, Özbekistan Cumhuriyetinin baş kenti idi. Mahmud Ş akir, s. 89.

⁸² İbnü'l-Esir, IX, 300.

⁸³ Tamkac ve Tafdak kelimesi, Türkçe'de "muazzam veya meş hur" anlamına gelen Tabkâc kelimesinin tahrif edilmiş ş eklidir. Bu ibare, miladi 8. yüzyılda Orhon kitabelerinde defalarca kullanılmış tir. Bu durumda "Tamkac veya Tafdak Han"ın anlamı, Karahanlı valilerinin geneline hamledilmiş olup "büyük Han" anlamındadır, yoksa "Tamkac Han" anlamında de ğ ildir. Bk. en-Nizâmî, s. 97.

⁸⁴ Tafdak Han, devlet idarecilerinden olup, Ebu'l-Muzaffer Tamkâc Han İbrahim b. Nasr İlek Han'dır. İbnü'l-Esir, IX, 300.

⁸⁵ İbnü'l-Esir, IX, 300.

⁸⁶ Ebu'l-Hâris Arslan b. Abdullah el-Besâsîrî et-Türkî, Bağ dat'taki Türklerin öncülerindedir. Kendisi, Bahâüddeve b. Azudüddeve'nin kölesi idi. Besâsîrî, Bağ dat'ta Abbasi halifesi el-Kâim Biemrillah'a karşı isyan etti ve halifeyi ta ki Selçuklu Sultanı Tu ğ rul Bey gelinceye kadar Bağ dat'tan ç ıkardı. Besâsîrî, Tu ğ rul Bey ile savaşt ı ve 451 yılında öldürüldü. Kafası Bağ dat'ta gezdirdi. Nûbe kapısına asıldı. İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1977, I, 12.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, VIII, 195, 206.

Tafkac Han gibi sünî bir sultanın bu kutlamasının, Abbâsî halifesine karşı olan sıkı bağlılık duygularını ortaya koymak için böylesi bir fırsatı kaçırmadığına işaret etmesi noktasında şüphe yoktur. O dönemde halife, teşeyyû ve Fâtımîlere sıkı bağlılığıyla bilinen el-Besâsiri'nin tahakkümü altına girmişti. Çünkü bu esnada Bağdat minberlerinde hutbeler, Mısır'daki Fâtımî halifesi el-Mustansır Billah adına okunuyordu⁸⁹.

Tafkac Han, devlet içerisinde sistemin temellerini ve emniyeti sağlamlaştırdı, hırsızları, yol kesicileri takibe başladı ve onlara karşı sert önlemler aldı. Semerkand kalesi kapısına bazıları “Bizler tıpkı soğan gibiyiz, kesildikçe başlarımız büyür” yazmışlardı. Han, bu yazının altına “Ben de bir bahçıvan gibiyim, başlarınız yükseldiğinde, onları kökünden kazırım” yazılmasını emretti. Yaklaşık 300 hırsız yakaladı ve idam edilmelerini emretti⁹⁰.

Tafkac Han, 460/1068 yılında vefat etti⁹¹. Batı Karahanlı Devleti'nin başına oğlu Şemsü'l-Melik'i (Nasru's-Sânî b. İbrahim Tafkac Han) halefi olarak bıraktı. Şemsü'l-Melik, daha iktidarının başındayken, kendisiyle Doğu Karahanlı Devleti idarecilerinden bazı akrabaları arasında yeniden bir fitne meydana çıktı. Bu devletin emirlerinden Harun b. Yusuf Kadir Han ve kardeşi Tuğrul, Semerkand'ın başkentine saldırdılar. Bu savaş, taraflardan birisinin zaferiyle değil, aksine aralarında yapılan anlaşma ile son buldu⁹².

Bu anlaşmanın sonucunda Semerkand istikrara kavuştu. Böylelikle memleketi içerisinde İslam'ı yayma ve İslam medeniyeti konusunda kendisinden bekleneni gerçekleştirmek için Şemsü'l-Melik'in önüne fırsat hazırlanmış oldu.

Döneminde “Hûn Sâlâr” isminde zenginlerden birisi, Sekckes⁹³ köyünde bir cami yaptı ve bunun için bol miktarda paralar harcadı. Ancak o camide bir cuma namazı kılındı. Bu nedenle Buhara fakihleri, bundan böyle burada namaz kılınmasına izin vermediler⁹⁴. O köyün sakinlerinden bu camide namaz kılanların sayısının 40'a ulaşmadığı için fukahânın böyle bir fetva verdiği açıktır.

Batı Türkistan'da Şemsü'l-Melik Hân'ın ismini ebedileştiren İslâmî faaliyetlerden birisi de, Han'ın, düşmanlarına karşı gerçekleştirdiği savaşların birisinde çıkan yangın sonucunda yıkılan Buhara camiini 461/1069 yılında yenilemesidir. Caminin minarelerinin başlığının tuğladan yapılmasını emretti. Aynı şekilde, caminin

⁸⁸ İbnü'l-Esir, IX, 300.

⁸⁹ Babası ez-Zâhir'in, h. 427 yılında ölmesi üzerine el-Mustansır Billah b. ez-Zâhir Li İzâzdinillah b. el-Hakem b. el-Aziz b. el-Muiz li dinillah lakaplı Ebu Temîm Ma'd'e bey'at edildi. H. 487 yılında da vefat etti. İbnü'l-Cevzî, VIII, 192; İbn Hallikan, V, 229-230.

⁹⁰ Barthold, *Türkistan*, s. 459-460.

⁹¹ Müneccim Paşa, *Târihu Müneccim Paşa*, Türkçe yazma, Câmîatü'l-Melik Suud, no. 344, varak 338b.

⁹² İbnü'l-Esir, IX, 301.

⁹³ Sekckes, Semerkand yolu üzerinde yer alıp, Buhara'nın köylerinden biridir. Yakut, III, 230.

⁹⁴ en-Nerşahî, s. 29-30.

maksuresini (mihrabın yanında hükümdar için ayrılmış odacık), minberini ve mihrabını, nakışlarının tamamlanması için Semerkand'a gönderilmesini ve sonra da tekrar yerine iade edilmesini de emretti. Şemsü'l-Melik Han, bu işe teşebbüs ettiğinde Buhara'daki zenginler ve ileri gelenler, bunun için gerekli yardımda bulunmak üzere geldiler⁹⁵.

Yine Harcek köyü yakınlarında 471/1078 yılında inşası tamamlanan "Ribâtü'l-Melik" ve Semerkand ile Hucend arasındaki yol üzerinde "Ak Ketil" mahallinde inşa edilen bir başka ribat, bu Han'a nispet edilir⁹⁶.

Şemsü'l-Melik'in, alimlere, kendine mahsus olan ve Buhara yakınında "Kark Aleviyan" adıyla bilinen tarım arazisini hibe ettiği rivayet edilir. Burayı şehrin dışındaki başka mülkler karşılığında almıştı⁹⁷.

Aynı Han, Buhara'da İbrahim kapısında pek çok boş arazi satın aldı ve buralara gayet güzel bahçeler yaptı. Bunun için bol miktarda para harcadı ve buraya kendi ismine nisbeten "Şemsü Abâd" adını verdi⁹⁸.

Şemsü'l-Melik Han, 472/1079 yılında vefat etti. O, Karahanlı hakanları arasında ilim, görüş, siyaset ve basiret açısından en faziletlielerindendi. Fıkıh ve hadis dersi aldı ve güzel hattıyla mushaf yazdı. Semerkand ve Buhara minberlerinden hutbe okudu, halk onun fesahatından çok hoşlandı⁹⁹.

Vefat ettiğinde yerine kardeşi Hazar Han geçti (480/1087)¹⁰⁰. Hazar Han, Şemsü Abâd'ın yapımını tamamladı¹⁰¹. Vefatından sonra yerine Semerkand'da oğlu Ahmed Han (öl. 488/1095) iktidara geçti¹⁰². Elimizdeki mevcut kaynaklar, İslam'ı yaymada, kendisinden önceki sultanlar örneğinde olduğu gibi, bu Han'ın kayda değer bir çabasından bahsetmemişlerdir. Kaynakların bu Han hakkında zikrettikleri bütün şey, onun hayatının övülecek bir yanının olmamasıydı. Çünkü iktidara geçtiğinde, o henüz çocuk yaşıydı. Buna rağmen halktan, kendisinden nefret etmelerine dek onlardan vergi toplayarak çokça gelir elde etti. Onun, bundan daha tehlikeli ve daha büyük işlediği suç, zenâdika mezhebinin kabul etmesidir. Dolayısıyla ondan ancak dinin bozulmasını haber veren işler sudur etmiştir. Sonuçta bu sebepten ölümle karşılaştı¹⁰³..

⁹⁵ en-Nerşahî, s. 76.

⁹⁶ Barthold, *Türkistan*, s. 464.

⁹⁷ en-Nerşahî, s. 48.

⁹⁸ en-Nerşahî, s. 49.

⁹⁹ ez-Zehbî, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Beyrut 1993, XIX, 192-193.

¹⁰⁰ Delil olarak bazı kaynakların rivayet ettiği, Kral el-Hazar b. İbrahim, şeref sahibi es-Seyyid el-Murtaza lakaplı Ebu'l-Meâlî Muhammed b. Muhammed b. Zeyd el-Alevî el-Hasenî el-Hâfız'ı, Mâverâünnehir'de mazlum olarak öldürdüğü konusunda bk. İbnü'l-Cevzî, IX, 41; ez-Zehbî, *el-Iber fi Haberî men Ğaber*, thk. Muhammed es-Saîd Besyûnî, Lübnan ty, II, 3421.

¹⁰¹ en-Nerşahî, s. 49.

¹⁰² Muhammed Avfî, *Lübâbü'l-Elbâb*, nşr ve thk. Edward Fanr, Leiden 1906, s. 305.

¹⁰³ İbnü'l-Esir, X, 243; Zehbî, *Iber*, II, 356; Münecim Paşa, varak 339a.

Arslan Muhammed Han (495-524/1101-1130)¹⁰⁴, Batı Türkistan'da bulunan Karahanlı şehirlerinde İslam'ı yayma ve İslâmî îmar yapımında erişilebilir oranda gayretleriyle pay sahibi olan Karahanlı Devleti hakanlarının başında gelmektedir. Bu Han, Buhara köylerinden birisi olan Şarğ beldesinde kendi özel servetinden bir cami yaptırdı. Keza, Sekkes beldesi civarında da yabancılar için bir ribat (veya misafirhane) yapılmasını emretti. Bu bağlamda Arslan Han, Beykend şehrine özel bir önem vermiştir¹⁰⁵. Çünkü burada binaları restore ettirdi, pek çok sayıda kervansaray ve imarethane yaptırdı. Ayrıca bu kervansaraylara ve yeni binalara su getirebilmek için şehrin yakınındaki dağda bir kanal açılmasını da emretti¹⁰⁶.

Arslan Han'ın bu şehre önem vermesinin sebebini, sağlamlığı ile meşhur olmasına yani korunmaya elverişli olmasına bağlayabiliriz. Bu nedenle mücahidler, Türkistan bölgelerine her yıl saldırmaktan bıkmayan müslüman olmayan Türkler ile savaşa hazırlık için kış mevsimini burada geçirmeyi adet edinmişlerdi¹⁰⁷.

Arslan Han, Buhara kalesinin yenilenmesini emretmişti. Oradaki çalışma sona erince, karargahını da buraya taşıdı. İleri gelen emirlerinden birini buraya vali olarak atadı¹⁰⁸. Ayrıca eskiden Buhara'da bulunan dış mahallenin yerine, yeni bir dış mahalle inşa ettirdi¹⁰⁹. Bu ikisini birbiriyle bitişik olması için böyle yaptırdı¹¹⁰.

Arslan Han, Buhara caminin minaresini de yeniletti. Sonuçta gayet güzel ve muazzam bir minare ortaya çıktı. Ancak minarenin caminin üzerine yıkılıp enkaz haline gelmesi, uzun sürmedi. Nakşedilmiş ahşabı ve koni şeklindeki kısmı parçalandı. Arslan Han, ikinci kez minarenin yapılmasını emretti ve sağlam bir şekilde minareyi diktiler. Başını da, tuğladan yaptılar. Bu Han, 515/1121 yılında yine bu camiye bazı revaklar ilave etti ve bu minareyi diğer yeni bir minareyle birlikte şehrin ortasında görünmelerini sağladı¹¹¹.

Yine Arslan Han, Buhara'da bayram namazları için de büyük bir musalla yaptırdı. Onun böyle bir binaya, emniyet açısından ihtiyaten başladığı belirtilmektedir. Çünkü

¹⁰⁴ O, Arslan Han Muhammed b. Süleyman b. Davud b. Buğrahan b. İbrahim Tafkac Han b. İlek Nasr Arslan b. Ali b. Musa b. Sâtuk olup, Mâverâünnehir Karahanlı Türk hükümdarlarından. en-Nizâmî, s. 124.

¹⁰⁵ Beykend, Buhara ve Ceyhun arasında bir beldedir. Orada pek çok sayıda ribatlar bulunmaktadır. Sayıları yaklaşık 100'e ulaşmaktadır. İbn Hurdazbih, bu şehrin bir tüccar şehri olduğunu belirtmektedir. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrut 1988, s. 36; Yakut, I, 533. Lesterenc, *Buldânu'l-Hilâfeti's-Şarkıyye*, trc. Beşir Fernis vd., Beyrut 1985, s. 506.

¹⁰⁶ en-Nerşahî, s. 30.

¹⁰⁷ en-Nerşahî, s. 34-35.

¹⁰⁸ en-Nerşahî, s. 42.

¹⁰⁹ er-Rabaz, çoğulu, Erbâz'dır. Şehrin dışında yer alan bir yerleşim merkezi, mahalledir. er-Rabaz, aynı zamanda bölge alamına da gelmektedir. *İ. A., Rabaz madd.*, X, 33.

¹¹⁰ en-Nerşahî, s. 57.

¹¹¹ en-Nerşahî, s. 57.

eski musalla, şehirden uzaktı ve bu yüzden Buhara'nın ve Buhara halkının düşmanları tarafından ansızın saldırıya uğramalarından korkmuştu¹¹².

Arslan Han, Abbâsî hilafeti ile kendileri arasındaki bağların güçlenmesi için daha önceki Karahanlı Devleti hükümdarlarının siyasetini takip etti. Dolayısıyla, her iki taraf arasında karşılıklı elçilikler açıldı. Bu nedenle Arslan Han, hilafet merkezine meşhur âlim el-Hüseyn b. el-Lamşî'yi¹¹³ gönderdi. Hilafet merkezi ise, Karahanlı elçiliği görevine, 519/1125 yılında Atiyye İbn Ali el-Kureşî gönderdi. âlim eş-Şeyh Ebu'l-Ferec Rüstem b. el-Abbas el-Bağdâdî, onun sohbet arkadaşı idi¹¹⁴.

Han'ın, bu sefaret başkanlığını kendi dönemi boyunca Mâverâünnehir âlimlerinin meşhurlarından birine vermesi, Karahanlılar sarayında âlimlerin gördüğü saygının değerini açıkça ortaya koymaktadır. Hilafet merkezinin de, bu meselenin şuurunda olduğunu ve Han'a gönderdiği elçiyi Bağdat âlimlerinden birisiyle göndermeye özen gösterdiğini göz önünde tutmak gerekir.

Arslan Han'ın (Sahibü's-Sûfi) "Nemdiyuş" lakaplı el-Hasan b. Yusuf el-Buhâri es-Sâmânî gibi mümtaz bir şahsiyet ile olan ilgisi de, onun dindar oluşuna delil teşkil etmektedir. Bu zâhid şeyh, Buhara'daki zaviyesinde 30 yıl yaşamış ve sadece sebzelele yetinmiştir¹¹⁵.

Arslan Han, (Nemdiyuş'u) babası olarak çağırıyordu. Buhara'yı İbâhiyye halkından temizleme işinde ikisi birlikte birbirlerine destek olmuşlardı. Bunlar (İbâhîler), bu şeyhi öldürmek üzere anlaştılar. Sonuçta onlardan birisi okunu attı ve şeyhi öldürdü¹¹⁶.

Karahanlı hükümdarı Arslan Han, müslüman olmayan Türklerin (Karahitaylılar) kendi ülkesine karşı arka arkaya gerçekleştirdikleri savaflara karşı koyma hususunda gözle görülür çabalar sarfetti¹¹⁷. Durum o dereceye ulaştı ki, iktidarı süresince Türkistan ile Çin arasındaki yollar üzerine her yıl, kendine tabii binlerce aileyi yerleştirmek mecburiyetinde kaldı¹¹⁸.

¹¹² en-Nerşahî, s. 78-79.

¹¹³ Semerkand halkından el-Hüseyn b. Ali b. Ebi'l-Kasım Ebu Ali el-Lamşî'dir. Hadis rivayet etmiş, fıkıhla ilgilenmiş ve nazar ilminde kendisi örnek gösterilirdi. Selefin yolunu takip eden dindar ve iyi birisiydi. Han onu, hilafet merkezine gönderdi. Semerkand'a döndü ve 522 yılında Ramazan ayında 81 yaşında vefat etti. İbnü'l-Cevzî, X, 10; İbn Kesir, XII, 199.

¹¹⁴ en-Nesefî, *el-Gınd fî Zikri Ulemâi Semerkand*, 1991 by, s. 59.

¹¹⁵ Barthold, *Türkistan*, s. 468-469.

¹¹⁶ Barthold, *Türkistan*, s. 469.

¹¹⁷ el-Hitâiyyûn (Karahitaylılar), tercih edilen görüşe göre Moğol kökenlidirler. Tarihleri, miladi 4. yüzyılın başlarından itibaren başlamaktadır. Miladi 10. yüzyılda bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet, Leao ailesi devleti olarak bilinmektedir. Ancak bu devlet, 1116-1123 yılları arasında hüküm sürmüş, sonra da yıkılmıştır. Halkının çoğu, Türkistan ve Mâverâünnehir bölgelerine göç etmişlerdir. Daha sonra Karahanlı Devleti'ne karşı mücadeleye girişmişler ve 536/1141 yılında da bu mücadeleden başarıyla çıkarak Karahanlı Devletine son vermişlerdir. Bu bölgede müstakil bir devlet kurmuşlar ve bu devlet 80 yıl ayakta kalmıştır. Bk. Bosworth, Kara Khitai, *Encyclopaedia of Islam*, IV, 581. Karahitaylılarla onların muasırı müslüman devletlerle olan ilişkileri hakkında geniş bilgi için bk. Hamid Ğanîm'in makalesi, *Mecelletü Kulliyeti'l-Ulûmi'l-İctimâiyye, Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suûd*, sayı:5, Riyad 1401, s. 40-78.

¹¹⁸ İbnü'l-Esir, XI, 84.

-Göründüğü kadarıyla- Han, bu icraatıyla Karahitaylı savaşçıların, ülkesine kolaylıkla girmelerini engellemek için yapmıştır.

Müslüman bölgelerden birini ele geçirdiklerinde, her ev sahibine bir dinar vergi yüklemek, Hitaylı Türklerinin adetlerindendi. Müslüman hükümdar veya emirlerden birini kendilerine boyun eğdirdiklerinde, ondan elbisesinin ortasında kendilerine itaatın bir simgesi olarak gümüş bir levha bağlamalarını isterlerdi¹¹⁹.

Karahanlı Devletinin, doğusu ve batısıyla hicri beşinci asrın sonlarından (Miladi 11. asır) itibaren, bu İslâmî uç (suğur) kesimlerinde sahip olduğu güç ve otoritesini kaybeder bir noktaya geldiği gerçektir. Bunun sonucunda, bir taraftan bölgede istikrarsızlık ve iç olayların meydana gelmesine, diğer taraftan da Melikşah¹²⁰ ve oğlu Sencer¹²¹ gibi bazı Selçuklu hükümdarlarının iç işlerine karışmalarına neden olmuştur. Karahanlı Devleti bu duruma, başkentleri Kaşgar'ı ele geçirmeyi hedefleyen Hitaylıların saldırılar düzenlediği bir zamanda düştü.

Han Ahmed b. Hasan¹²² 522/1128 yılında, bu saldırılardan birine karşı koymak için harekete geçti. Ancak Kaşgar yakınında fecî bir hezimete uğradı¹²³.

Aynı şekilde Mahmud b. Muhammed Arslan Han da (524-536/1130-1141), onlara karşı 531/1137 yılı Ramazan ayında Hucende şehri yakınlarında şiddetli bir savaşa girişti. Ne var ki, Karahanlı birlikleri bu sefer de yenilgiyle karşılaştı ve Semerkand yönüne doğru geri çekilmeye mecbur edildi¹²⁴.

Bu zafer, Hitaylılara geçici de olsa güven verdi. Bunun üzerine Mâverâünnehir ülkelerinin derinliklerinde Karahanlı topraklarına saldırı düzenleme hazırlığına giriştiler. 533/1139 yılında, Selçuklu sultanı Sencer ile Harezmi sultanı Atsız¹²⁵ arasında patlak veren savaşın ardından bölgedeki İslâmî cephenin bölündüğünü öğrenmeleri üzerine ise, saldırıları yoğunlaştı. Sencer ile Atsız arasındaki mücadele,

¹¹⁹ İbnü'l-Esir, Aynı yer.

¹²⁰ Celâlü'ddevle lakaplı Ebu'l-Feth Melikşah b. Alp Arslan Muhammed b. Davud b. Mikail b. Selçuk b. Dukak, babasının 465 yılında vefatından sonra Selçuklu saltanatının başına geçti. Doğumu, h. 447 yılı Cemâdiye'l-Evvel ayı, vefatı ise, h. 485 yılı Şevvâl ayıdır. İsfahan'da defnedilmiştir. İbn Hallikan, V, 283-288.

¹²¹ Ebu'l-Hâris Sencer b. Melikşah, doğumu 479 yılı Recep ayıdır. Sencer şehrinde dolayı kendisine Sencer denilmiştir. H. 490 yılında kardeşi Berkjaruk'un yerine tahta geçmiştir. H. 512 yılında tahttan inmiş ve h. 552 yılında vefat etmiş ve Merv şehrinde defnedilmiştir. İbn Hallikan, II, 427-428.

¹²² Ahmed b. Hasan Tarkac Han b. Süleyman Arslan Han, Doğu Karahanlı hükümdarlarındandır. Barthold, *Türkiyyât*, İstanbul 1925, I, 222-223.

¹²³ İbnü'l-Esir, XI, 83.

¹²⁴ İbnü'l-Esir, XI, 84.

¹²⁵ Harezmi, ortasından Ceyhun nehrinin geçtiği büyük bir bölgedir. İki kısma ayrılır. Doğu kısmı, Türk kesimi olarak bilinir ve başkenti Kâş'dır. Batı kısmı ise, İran kesimi olarak bilinir ve başkenti Cürçâniyye'dir. Lesterenc, s. 489. Harezmi, şu anda Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri arasında iki kısma ayrılmıştır. Mahmud Şakir, s. 82, 3. dipnot.

¹²⁶ Atsız b. Muhammed b. Unuştekin. 490 yılı Recep ayında doğdu ve 551 yılı Recep ayında da vefat etti. Tahta kendisinden sonra oğlu Arslan geçti ve Sultan Sencer ona bir menşur yazdı. İbnü'l-Esir, XI, 209.

Sencer'in zaferi ile sonuçlandı. Harezmi sultanı, Sencer'dan intikam almak istedi. Bu nedenle ordularını Horasan'daki Selçuklu topraklarına saldırmaları için el-Hitâ'ya gönderdi¹²⁷.

Bu esnada Kargaliye Türkleri¹²⁸, Karahanlı Devleti sınırları içerisinde meydana gelen fitne ve karışıklıkların kaynağı idi. Çünkü onlar, Hitâ hükümdarı Çinli Kûhân¹²⁹ ile birbirlerine Mâverâünnehir bölgelerine karşı saldırıda bulunmalarını tahrik eden mektuplar yazdılar¹³⁰. Karahanlı Devleti'nin, sultan Sencer'i, onlara karşı savaşmaları için tahrik ettiğini öğrendiklerinde, bu Türklerin kızgınlıkları daha da arttı. Sultan Sencer, bu teşvik üzerine 535/1141 yılında Ceyhun nehrini geçmişti. Sicistan¹³¹, Ğur bölgeleri¹³², Ğazne¹³³ ve Mâzenderân¹³⁴ bölge halklarından 100.000'den fazla Farslı müslüman, onun destekçisi olmuşlardır. İslam ordusu Semerkand'a yaklaştığında, Karkiliye Türkleri bölündü ve Hitâ hükümdarına sığındılar¹³⁵.

Hitâ lideri, Karkiliye Türklerini affetmesi için Sencer'in huzurunda arabuluculuk yaptı. Fakat Sencer, onun bu arabuluculuğunu reddetti ve ona bir mektup gönderdi. Mektubunda, onu ya İslam'a girmeye ya da savaş için hazırlanmaya davet ediyordu. Sultan, mektubunda ayrıca "oklarıyla saçları yaracak" neferlerden oluşan bir orduya sahip olduğunu da söyledi¹³⁶.

Sencer'in daveti Hitâ hükümdarından olumlu karşılık görmedi, aksine düşmanlıkta meydan okudu ve sayıları 3.000 kadar olan ordusunun savaş için hazırlanmasını emretti¹³⁷. İki taraf arasındaki savaş, 536/1141 yılı Safer ayının 5. gününde Katvân¹³⁸ köyünde meydana geldi ve müslümanların hezimetleriyle sonuçlandı¹³⁹.

¹²⁷ İbnü'l-Esir, XI, 81.

¹²⁸ Râvendî, onları Fursânü Harluk olarak isimlendirmekte ve onların sayılarının 30 ile 40 bin arasında değiştiğine işaret etmektedir. Defalarca hezimete uğramışlardır. *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Şûrûr*, trc. İbrahim eş-Şürânî, Abdülmünim Hüseyin ve Fuad es-Sayyâd, Kahire 1960, s. 61.

¹²⁹ Kûhânü's-Sînî, Kû, Çince'de en büyük krallarına verdikleri bir lakaptır. Hân ise, Türkçe kralların en büyüğü anlamına gelmektedir. Kûhân, kralların maskeli ve başa sarılan elbiselerini giyerlerdi. Mezhebî kaygıları yoktu. Çin'den çıkıp Türkistan'a doğru gittiklerinde el-Hitâ Türkleri onlara katıldı. Onlar, Karahanlı Devletinin hizmetindeydiler. İbnü'l-Esir, XI, 83-84.

¹³⁰ er-Râvendî, s. 261-262.

¹³¹ Sicistân, Horasan, Murrân, Sind ve Kirman arasında yer alan bir bölgedir. Başkenti ise, Zerene'tir. Ebu'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Buldân*, Paris ty, s. 340.

¹³² Bilâdü'l-Ğûr, Ğazne ile Herat arasında bir vilayettir. Başkenti ise, Fîrûzkûh kalesidir. el-Kazvînî, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâri'l-İbâd*, Beyrut ty, s. 429-430. Bu bölge şu anda Afganistan'da yer almaktadır. Süreyya Muhammed Ali, *el-Ğûriyyûn*, by 1993, s. 7.

¹³³ Ğazne, Horasan ve Hind arasında bulunan bir vilayettir. el-Kazvînî, s. 428. Şu an Afganistan'ın başkenti Kâbil'in güneyinde yer almaktadır. Mahmud Şakir, IV, 13, V, 41.

¹³⁴ Yazar bu dipnotu atlamış. Mâzenderân, Taberistan vilayetinin ismidir. Yakut, V, 48. (Çev.)

¹³⁵ İbnü'l-Esir, XI, 85.

¹³⁶ İbnü'l-Esir, XI, 85.

¹³⁷ İbnü'l-Cevzî, X, 97; İbnü'l-İbrî, *Târihu'z-Zemân*, trc. İshak Ermele, Beyrut 1986, s. 155.

¹³⁸ Katvân, Semerkand şehrinin köylerinden biridir. Yakut, IV, 375.

¹³⁹ el-Hüseyinî, *Ahbâru'd-Düveli's-Selçûkiyye*, Beyrut 1984, s. 94.

İbnü'l-Esir, bu savaşı şu sözüyle tavsif etmektedir: “İslam’da, bu savaştan daha büyük ve Horasan halkından daha çok insanın öldürüldüğü bir savaş olmamıştır”¹⁴⁰. Çünkü bu savaşta müslümanlardan 30.000 kişi, ya öldürülmüş, ya yaralanmış, ya da esir edilmiştir. Yine onlardan 4.000 kadarı, meşhur emirler, makam, mevki sahibi insanlar ve devlet ricali insanlardı¹⁴¹. Esirler arasında Sicistan emiri Ebu'l-Fadl es-Sistânî, sultanın büyük komutanlarından biri olan Emir Kımac, Türkan Hatun, onun oğlu Arslan Han, kocası Sultan Sencer ve Sencer’in torunu Mahmud Han’ın eşi de bulunmaktaydı¹⁴².

İbnü'l-Cevzî¹⁴³, onların sayısının 11.000, çoğunun erkek ve 4.000 kadarının da kadın olduğunu zikretmektedir. Bu da, müslümanların ellerinde mevcut olan bütün güçlerini, cihada çağırdıklarına delalet etmektedir.

Bu savaşta öldürülenler arasında, Mâverâünnehir bölgesi Hanbeli mezhebinin meşhur fakihlerinden İmam Hüsameddin Ömer b. Abdülaziz b. Mâze el-Buhâri de vardı¹⁴⁴.

Bu meşhur savaş esnasında meydana gelen olayları nakleden kaynakların, dikkatleri çektiği noktalardan biri de, Sultan Sencer’in esirlikten mucize eseri kurtulduğunu zikretmeleridir. Sultan, adamlarından küçük bir grupla sahraya kaçmak suretiyle kurtuldu. Sonra Türkmenlerden birisini kendilerine kılavuz olarak tuttular ve o da, onları Buhara’ya götürdü¹⁴⁵. Ancak bu kaynaklar, Karahanlı hükümdarı Mahmud b. Arslan Han’ı, zikretmeme gafletine düşmüşler ve devletin başkenti yakınlarında meydana gelen bu savaşta onun etkisi ile ilgili hiç bir şey vermemektedirler. Bundan sonra ona ne oldu?

Esirler arasında mı? Yoksa sultan’ın refaketinde Buhara’ya geri döndü mü? Gerçek şu ki, elimizdeki mevcut pek çok kaynaktan, bu sorulara cevap vermemiz mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla İbnü'l-Esir’in¹⁴⁶ 549/1154 yılı olaylarında değinmesi dışında, Katvân savaşından sonra bu Han’dan bahsedilmemektedir. İbnü'l-Esir, Sultan Sencer bu yılda esir edildikten sonra taraftarlarının Han'a katıldıklarını ve Horasan minberlerinden Mahmud Han adına hutbe okuduklarını belirtmektedir. Sonra aynı yazar, Han’ın 557/1162 yılında vefatına kadar, Türklere karşı yapmış olduğu savaşlardaki durumu hakkında kayda değer bilgiler sunmaktadır¹⁴⁷.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir, XI, 86,

¹⁴¹ er-Râvendî, s. 262.

¹⁴² İbnü'l-Cevzî, X, 97; Abbas İkbâl, *Târihu İran Ba'de'l-İslâm*, trc. Muhammed Alâüddin Mansur, Kahire 1989, s. 285.

¹⁴³ İbnü'l-Cevzî, X, 97.

¹⁴⁴ Avfî, s. 332.

¹⁴⁵ İbnü'l-Kalansî, *Zeylü Târihi Dimaşk*, Kahire ty, 275; İbnü'l-Cevzî, X, 97; er-Râvendî, s. 262.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esir, XI, 183.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esir, XI, 273.

Hıtâ hükümdarı, esirler arasında yer alan Sultan Sencer'in eşi Türkan Hatun'u, tam bir yıl geçtikten sonra 500.000 dinarlık bir fidye karşılığında serbest bıraktı. Ancak Mahmud Han'ın eşi ve Sencer'in torununun ise serbest bırakılmalarını reddetti¹⁴⁸.

Müslümanların, Katvân savaşından yenilgiyle çıkmaları haberi, gizlice, o esnada Filistin ve el-Fıratü'l-Cezîre'nin kuzeyinde müslümanlarla savaşan haçlılara ulaştı. O dönemde Avrupa'da ismi Jean olan bir rahip kral vardı ve o Filistin'de mukaddes İslâmî toprakları işgal eden Hıristiyanlarla yardımlaşarak, İslam alemine saldırmak için harekete geçti. Barthold, bu satırların, 536/1141 yılında meydana gelen Katvân savaşını yansıttığı görüşünü tercih etmektedir¹⁴⁹.

Müslüman olmayan Hıtâlîler, Mâverâünnehir bölgelerine hakim olmalarına rağmen, Karahanlı ailesi liderlerini yok edemediler. Aksine, hepsi de hakim oldukları şehirlerde yerlerinde kaldılar. Hıtâ yönetimi, onları haraca bağladı ve varlıklarına göz dikti¹⁵⁰. Onlar, Hıtâiyye hükümeti sarayında temsil ediliyorlardı¹⁵¹. Bu, Hıtâ yönetiminin, bu bölgedeki ezici çoğunluğu oluşturan müslümanlar karşısında dînî şuurunu harekete geçirme isteğidir¹⁵².

Hıtâ hükümdarı Kûrhân, Buhara'ya Etemtekin b. el-Emir Beyâbânî'yi, Harezm'e de kardeşinin oğlu Atsız'ı atadı¹⁵³.

Kûrhân, Buhara'nın köylerinden biri olan Bersuhân'a geçmeye karar verince, İmam Buhari Ahmed b. Burhan'ın koruması altında Etemtekin'i vekil tayin etti¹⁵⁴.

İbnü'l-Esir¹⁵⁵, Kûrhân hakkında şunları belirtmektedir: "Kûrhân, 537/1142 yılı Recep ayında vefat edinceye kadar bu bölgede kaldı. Kendisinden sonra iktidara kızlarından birisi geçti; ancak ömrü uzun sürmedi. Bundan sonra hakimiyet, annesi ve aynı zamanda Kûrhân'ın eşine geçti. Mâverâünnehir bölgesi, 612/1215 yılında Kraliçe ile Sultan Alaaddin Muhammed Harzemşah¹⁵⁶ arasında mücadelenin başlamasına kadar, el-Hıtâ kralının yönetimi elinde kaldı".

6-Karahanlılar Döneminde İslâmî Kültür Hareketi:

¹⁴⁸ er-Râvendî, s. 262.

¹⁴⁹ Barthold, s. 123.

¹⁵⁰ eş-Şahne, Selçukluların ilk defa ortaya çıkardıkları ve sultanın tayin ettiği bir vazifedir. Askerî ve idârî otoritelere sahiptir. Aynı şekilde o, şehrin idaresinden ve emniyetinden sorumludur. Sisteme karşı olanların peşindedir. Bağdat'ta halifenin ve diğerlerinin hareketlerini gözetlemektedir. Mahmud Hüseyin Şendüb, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî Bağdât*, Beyrut 1984, s. 106.

¹⁵¹ en-Nizâmî, s. 108.

¹⁵² Hâmid Ğanîm, *el-Alâkatü's-Siyâsiyye Beyne Devleti'l-Hatâ ve'd-Devletü'l-İslâmiyyeti'l-Muâsıra*, s. 57.

¹⁵³ en-Nizâmî, s. 31.

¹⁵⁴ en-Nizâmî, s. 31.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, XI, 86.

¹⁵⁶ Alâüddin Muhammed b. Alâeddin Tekiş b. Arslan b. Atsız b. Muhammed b. Unuştekin'in iktidar süresi, yaklaşık olarak 21 sene ve bir kaç aydır. Irak sınırından Türkistan'a ve Ğazne bölgelerine, Hind bölgesinin bir kısmına, Sicistan, Kelemân, Taberistan, Cibâl bölgeleri ve İran'ın bir kısmına hakim olmuştur. 617 yılında Taberistan'ın bir bölgesinde vefat etti. İbnü'l-Esir, XII, 371; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Kahir ty, III, 127.

Türklerin, bütün unsurlarıyla birlikte İslam medeniyetini özümsemesi, çabuk oldu! Aslında bunda şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü onlar, Allah'ın dinine gönül rızasıyla girmişler ve bu nedenle insanları, dine davet etmeye ve dinin yüceliğini korumaya gayret etmişlerdir. İslam'ı, Orta Asya bölgelerinde yaymak ve onu savunmak için sadece maddî güçle yetinmemişler, aksine tarihçilerin hâlâ adını andıkları medeniyet mesleğini de üstlenmişlerdir. O tarihçilerden birisi, bu konuda şunları söylemektedir: "İslam, Karahanlıların eliyle Orta Asya bölgelerinde yayıldığında, bu bölgedeki Türklerin çoğunluğunun dini halini aldı"¹⁵⁷. Bu medeniyet mesleği, h. 4. ve 5. asırlar (10-11. yüzyıl) boyunca Orta Asya Türkleri arasında İslâmî kültür hareketinin korunmasında kendini göstermektedir.

Elbetteki bu hareketin, hakimler, devlet adamları ve genel halk vakıflarından zenginlerin öğrenim gördükleri eğitim kurumları ve medreselerle başlaması doğaldır. Karahanlılar döneminde Semerkand'ın en meşhur medreselerinden Kusem b. el-Abbas medresesi¹⁵⁸, Re'sü Sikketi Umûr, Dârü'l-Cüzcâniyye¹⁵⁹, Sikketü'l-Bâdin, Re'sü Sikketi Iclân, Ribâtü Nasr b. Câbir, Alp Çağrı Bek, Meclisü'l-İmla' fi Ribâti'l-Murabba', Sikketü Hâiti Kuskân fi Mescidi Ebi Abdirrahman el-Hafız, Mescidü'l-Menâr bi Semerkand, Sikketü Ruzk, Sikketü Silm ve Han Musa¹⁶⁰ ve Medresetü Re'si Sikketi Hâiti Hayyân¹⁶¹ ve Medresetü Ribâti Hamza¹⁶².

Bu medreseler, değerli imam ve âlimler yetiştirmiştir¹⁶³. Hepsini değil de, onlardan bazılarını, örnek olması için zikredelim: Semerkand hatibi Ebu'l-Meâlî Mes'ud b. el-Hasan el-Keşânî (öl. 443/1051)¹⁶⁴; İmam Ebu Ali el-Hüseyin b. Yusuf el-Harkânî (öl. 505/1111); Kral Ahmed Han b. Hazar (öl. 488/1095) döneminde Semerkand'ın Harkan bölgesinin hatibi olan¹⁶⁵ büyük alim Ebu Muhammed Mes'ud b. Mahmud el-Harkânî ez-Zührî; kendisine Semerkand'ın Şeyhulislamı denilen Ebu'l-Mehâmid Mahmud b. Ahmed es-Sağarçî¹⁶⁶. Ebu'l-Mehâmid, Tefsir, Hadis ve Usul ilimlerinde seçkin ve kabiliyetli bir imamdı. Yaklaşık 555/1160 yılında vefat etti¹⁶⁷.

¹⁵⁷ Zekeriyya Kitapçı, *Türkistanda Müslüman olan ilk Türk Hükümdarları*, İstanbul 1988, s. 9.

¹⁵⁸ Said b. Osman b. Affân'ın ordusuyla Semerkand'a sefere çıkan ve burada h. 57 yılında şehid olan Kusem b. el-Abbas b. Abdülmuttalib'e nisbet edilmiştir. en-Nesefî, 528; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, Kahire ty, VIII, 361-362.

¹⁵⁹ es-Semânî, *el-Ensâb*, X, 432-433.

¹⁶⁰ en-Nesefî, s. 340, 402, 408, 416, 425, 429, 438, 482.

¹⁶¹ es-Semânî, *el-Ensâb*, VII, 20.

¹⁶² es-Semânî, *el-Ensâb*, Haydarabad, Hind, 1962, I, 389-390.

¹⁶³ Karahanlılar dönemi İslam Hukukçuları için bk. Y. Ziya Kavakçı, *XI, XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde İslam Hukukçuları*, Ankara 1976.

¹⁶⁴ es-Semânî, *el-Ensâb*, Haydarabad, Hind, 1966, X, 432-433.

¹⁶⁵ es-Semânî, *el-Ensâb*, V, 95-96.

¹⁶⁶ es-Semânî, *el-Ensâb*, VII, 19.

¹⁶⁷ es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Muhammed Ömer, Kahire 1976, s. 119-120. Ebu'l-Mehâmid'in babası da alim idi. 524/1129 yılında Semerkand'da vefat etmiştir. Kavakçı, s. 217 (Çev.)

Ömer b. Ahmed b. Huşnâmî el-Buhârî (öl. 522/1128) de bu dönemin alimlerinden olup, Fıkıh ve Nazar ilimlerinde tartışmacı, yetenekli ve üstün bir imamdı. Ebu Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî, onun en meşhur öğrencilerindendir¹⁶⁸.

Aynı şekilde Yahya b. Harun el-Haşmenceksi (öl. 420/1029)¹⁶⁹ de, bu dönemde meşhur olmuştur. O, Ehli Sünnet'ten hadis yazıyor ve Ehli Bidat'e karşı koyuyordu. Aynı zamanda Ebü'l-Abbas el-Müstağferî'nin¹⁷⁰ öğrencisiydi. Ondan (*ed-Delâil*) ve (*el-Mûcizât*) adlı iki kitabı dinledi¹⁷¹.

İmam Ebu Nasr Ahmed b. Süleyman el-Kâşânî, el-Han Ebu Şuca' Hazar b. Tafkac Han- Şemsü'l-Mülük'ün kardeşi- döneminde kâdı'l-kudât (başyargıç) idi. Bu imam, Semerkand'da ortaya çıktı. Uzun süre muhtesiplik görevinde bulundu. Kral Ahmed Han döneminde vezir oldu ve yine onun ilk döneminde şehit düştü¹⁷².

Seçkin fakih Ebu'l-Mehâmid Abdülhâlık el-Kündî'nin (öl. 551/1156), her Cuma günleri Semerkand caminde ders halkaları vardı¹⁷³.

"*Tarihi Semerkand*" ve "*Tarihi Esterâbâz*" kitaplarının müellifi, muhaddis Ebu Sa'd Abdurrahman b. Muhammed el-Esterâbâzî (öl. 405/1014), önemli bir hafız idi ve ilim tahsili için Horasan ve Irak'a göç etti¹⁷⁴.

Ebu Muhammed Abdurrahman b. Yahya el-Cekelî (öl. Semerkand 516/1122), Hakan Kadirhan döneminde Semerkand hatibi idi¹⁷⁵ ve Ebu Hafs Ömer en-Nesefî, ondan hadis rivayet etti¹⁷⁶.

Kadı el-İmam Ebu Zeyd Ubeydullah Ömer ed-Debbûsî (öl. 403/1012, Semerkand'ın Hanefî fakihlerinin büyüklerinden birisidir. *el-Esrâr*, *Takvîmü'l-Edille*, *Emeddü'l-Aksâ* ve daha başka eserlerin müellifidir. Semerkand'da, onun münazara halkaları vardı. Öyleki tartışma ve delil çıkarma mahareti sebebiyle örnek bir fakih olarak gösterilirdi. Kendisi İlmü'l-Hılâf'ı ilk defa ortaya koyan şahıstır¹⁷⁷.

¹⁶⁸ en-Nesefî, s. 352; es-Semânî, *el-Ensâb*, V, 145. Kavakçı, s. 216 (Çev.)

¹⁶⁹ Yakut, II, 373.

¹⁷⁰ Ebu'l-Abbas Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tezz el-Müstağferî (öl. 432/1040), Mâveraünnehir hanefî alimlerinin önde gelenlerindendir. Büyük fakih ve muhaddis Müstağferî, İbrahim b. Lokman, Zahir b. Ahmed es-Serahsî gibi şahsiyetlerden ders aldı. Nesef'te hatiplik de yapan Müstağferî, 432/1040 yılında yine orada vefat etti. Eserleri arasında "*Târihu Nesef ve Keş*", "*Delâilü'n-Nübüvve*", "*Fedâilü'l-Kur'an*" ve "*Ma'rîfetü's-Sahâbe*" gibi daha pek çok eserini sayabiliriz. Ahmed Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri*, Ankara 1990, s. 42. (Çev.)

¹⁷¹ es-Semânî, *el-Ensâb*, V, 145-146.

¹⁷² es-Semânî, *el-Ensâb*, X, 320.

¹⁷³ es-Semânî, *el-Ensâb*, X, 487.

¹⁷⁴ es-Semânî, *el-Ensâb*, I, 139-140.

¹⁷⁵ Semerkand kralı olan Kadir Han Cibril b. Ömer'i, Selçuklu Sultanı Sencer b. Melikşah 495 yılında öldürdü. İbnü'l-Esir, X, 347-348.

¹⁷⁶ es-Semânî, *el-Ensâb*, III, 299.

¹⁷⁷ en-Nesefî, s. 334; Yakut, II, 438; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, III, 245-246. İbnü'l-İmâd, onun vefat tarihini 430/1038 olarak vermektedir. Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Ahmed Akgündüz, *Mukyeseli Hukuk ve Ebu Zeyd ed-Debûsî* (Basılmamış Lisans Tezi), Erzurum 1980; Hakkı Aydın, "Cassas ve Debûsî'nin Usüllerindeki Metodları", *Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 4, s. 18-24; Kavakçı, s. 33-37 (Çev.)

el-Kâdı Ebu Abdullah el-Halîmî el-Hüseyin b. el-Hasan el-Buhârî el-Fakîhü"Ş-Şâfi'nin (öl. 403/1013), Mâverâünnehir'de, hocaları Bekir el-Ğifâl ve Evdenî'den sonra Şâfiî görüşünü birleştirdiği ve bu mezhebin diğer mezheplere denk tutulur hale getirdiği söylenir. Pek çok eserler telif etti. *Şa'bü'l-İmân*, *Ayâtü's-Sâa* ve *Ahvâlü'l-Kıyâme*, bunlardan sadece bir kaçıdır. Son kitabında, başka kitaplarında bulunmayan garip ifadeler bulunmaktadır¹⁷⁸.

Türkistan Karahanlılar döneminde, pek çok müslüman ulemanın bulunmak istediği yer halini almıştır. Bunlar arasında şu âlimleri zikredebiliriz: Seçkin fakih Ebu Harun Musa b. Abdullah el-Eğmâfî el-Mağribî (öl. 516/1122), ülkesi Ağmat'tan Semerkand'a gelmiş, sonra buradan ilim tahsili için Buhara'ya geçmiştir. Buhara'nın meşhur alimlerinden birisi olan el-İmam Abdülaziz b. Ömer b. Mazze el-Burhan'dan fıkıh öğrenimi görmüştür¹⁷⁹. eş-Şeyh el-Ağmatî, memleketinden üç sene ayrı olarak kalmayı sürdürdü. Bu süre zarfında, Irak, Horasan ve Buhara arasında gidip geldi. Buralarda Fıkıh ve Hadis iktibas ediyordu. *el-Gand fî Zikri Ulemâi Semerkand* kitabın müellifi Ebu Hafs Ömer en-Neseffî'nin yanında günlerdir kaldı. Bu yüzden Neseffî, "*İcâletün-Nahşebiyi li Zayfihî el-Magribi*" isimli kitabını derledi¹⁸⁰.

Karahanlı Devleti hakanlarının teşviki ve cesaretlendirmeleriyle, Türkistan uleması, Kur'an ilimleri ve Tefsir çalışmalarına önem vermişlerdir.

Bu dönemin meşhur müfessirleri: el-Hasan b. Ali b. Halef el-Elmâî el-Kaşgarî, 100'den fazla kitap telif etmiştir. *el-Mukni' fî Tefsiri'l-Kur'ân*, bunlardan sadece bir tanesidir. Elmâî, 484/1091 yılında vefat etmiştir¹⁸¹.

el-İmam el-Allâme ez-Zâhid Ahmed b. Muhammed el-Attâbî el-Buhârî el-Hanefî (öl. 586/1189). Eserleri arasında; *Kitâbü'z-Ziyâdât*, *Cevâniü'l-Fıkh*, *Şerhu'l-Câmiü'l-Kebir*, *Şerhu Câmiu's-Sağîr* ve *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm* bulunmaktadır. İmam, 586/1189 yılında vefat etmiş ve Buhara'nın Kelâbâzi bölgesinin yedi kâdısının defnedildiği yere defnedilmiştir¹⁸².

Kitâbü Lübâbü'l-Elbâb'ın müellifi Avfî, bu konuda şunları söylemektedir: "Hanefî mezhebi, Mâverâünnehir bölgesinin genelinin mezhebidir"¹⁸³. Bu nedenle, bölgede bu mezheple ilgili pek çok eserler verilmiştir. Örnek olarak el-İmam Muhammed b. Musa

¹⁷⁸ İbnü'l-İmâd, III, 167-168.

¹⁷⁹ Bunlar, Al-i Burhan ailesi idi ki, bunlara bazen Buhara'daki köklü aileden olan Benî Mazze de denirdi. Mâverâünnehir'de Karahanlılar döneminde, bu aileden pek çok meşhur fakihler yetişmiştir. Bunlardan bir kısmını zikrederim: el-İmam Burhaneddin Abdülaziz b. Mazze el-Buhârî, 536/1141 yılında meşhur Katvan savaşında şehit düşen Hüsameddin b. Ömer b. Abdülaziz ve Burhaneddin Abdülaziz b. Ömer..Bk. Avfî, s. 322-333.

¹⁸⁰ es-Semânî, *el-Ensâb*, I, 320-321.

¹⁸¹ es-Süyûtî, s. 45.

¹⁸² ed-Dâvûdî, *Tabâkâtü'l-Müfessirîn*, thk. Muhammed Ömer, Kahire 1972, I, 83-84.

¹⁸³ Avfî, s. 332.

el-Lamşî et-Türkî el-Hanefî'nin (öl. 506/1112) *Usûlü'l-Fıkh* adlı kitabını zikredebiliriz¹⁸⁴.

Yine bu dönemde *el-Gand fî Zikri Ulemâi Semerkand* adlı kitabın müellifi Ebu Hafis Ömer b. Muhammed Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî (öl. 537/1142) de, temayüz etmiş meşhur âlimlerdendir. Allah rahmet etsin, o, Tefsir, Edebiyat, Tarih ve Hadis bilgini idi. Hanefî fakihlerindendir. Pek çok eser telif etmesiyle bilinmektedir. Öyleki onun eserlerinin sayısı 100'e ulaşmıştır. Bunlar arasından şunları zikredebiliriz: *et-Teysîr fî Ilmi't-Tefsîr*, *el-Mevâkîf*, *Ta'dâdü's-Şüyüh*, *Târihu Buhâra*, *Târihu Merv*, *Nazmü'c-Câmi'î's-Sağîr li's-Şeybânî fî Furû'l-Fıkhî'l-Hanefî*, *en-Necâh fî Şerhi Kitâbi Ahbâri's-Sihâh ve Mecmu'ul-Ulûm*. en-Nesefî, Bağdat'a geldi ve burada *Tatvîlü'l-Esfâri li Tahsîli'l-Ahbâri* adlı kitabı telif etti¹⁸⁵.

Bekri Hâherzâde olarak bilinen el-İmam Ebu Bekir Muhammed b. el-Hüseyin el-Buhari el-Kudeydî de, Hanefî mezhebinde derin bir bilgin idi. Onun yöntemi, bu mezhebe tabii olacaklar için en basit bir yöntemdi. Bütün cinsleri içerisinde topladı ve korudu. Buhara'da hayatını tamamladı ve 483/1090 yılında orada vefat etti¹⁸⁶.

Aynı şekilde, el-A'lâü'l-Alîm olarak da bilinen Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülhamid el-Esmendî es-Semerkandî'yi de zikredebiliriz. O, yetenekli ve tartışmacı bir fakihdi. Onun cedel ilminde uzun süre bir otoritesi vardı. Hılaf alanında eserler telif etti. el-İmâmü'l-Eşref'e karşı çıktı ve tartışmacıların büyüklerinden oldu. Tefsir yazmakla uğraşırken 552/1157 yılında vefat etti¹⁸⁷.

Kezâ Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün Nizamiye medresesinde ders vermesi için Bağdat'a çağırttığı el-İmam Ali b. Ebu Ya'lâ b. Zeyd ed-Debbûsî de, bu dönem âlimlerindendir. O, Fıkıh, Cedel ve Münazara ilmine vakıftı. 482/1089 yılında Bağdat'ta vefat etti¹⁸⁸.

Kendisine el-Pezdevî de denilen Mâverâünnehir Hanefî fakihlerinden Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed en-Nesefî el-Burdî de bu bölgenin âlimlerindendir. Bu âlim, Buhara ve Semerkand kadılıklarını da üstlenmiş olup 557/1162 yılında vefat etmiştir¹⁸⁹.

Araştırmacılardan birisi, Tafkac Han İbrahim'in (öl. 460/1068), 448/1056 yılında yapılmış olan özel bir vakfiyesine işaret etmektedir¹⁹⁰. Vakfiyeden anladığımız kadarıyla, bu Han'ın yaptırdığı enstitü, ilmi bir müessesenin yapabileceği bütün

¹⁸⁴ İbn Tagriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, thk. Fehim Muhammed Şeltut, Kahire ty., V, 204.

¹⁸⁵ en-Nesefî, s. 9-10; es-Süyûtî, s. 88; İbnü'l-İmâd, IV, 115.

¹⁸⁶ es-Semânî, *el-Ensâb*, V, 221-222; ez-Zehabî, *el-Iber*, II, 345-346. Hâherzâde, babasından, Ebu Nasr Ahmed b. Ali el-Hâzîmî ve daha başkalarından ders almıştır. Kadı Ebu Sabit Muhammed b. Ahmed el-Buhari'nin kızkardeşi olduğu için "kızkardeşinin oğlu" anlamında "Hâherzâde" lakabını almıştır. Eserleri arasında "*el-Mebisut*", "*Şerhu Edebi'l-Kâdi*", "*Şerhu Muhtasari'l-Kudûri*", "*el-Fetâvâ*" gibi daha pek çok eseri sayabiliriz. Özel, s. 42; Kavakçı, s. 53-55. (Çev.)

¹⁸⁷ es-Süyûtî, s. 107.

¹⁸⁸ İbnü'l-İmâd, II, 129.

¹⁸⁹ Yakut, I, 409.

¹⁹⁰ Reşat Genç, *Karahanlılar Devri Kültürü, Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987, s. 283.

hizmetleri veriyordu. Çünkü öğretmenlere yüksek oranda maaşlar verildiği gibi, öğrencilere de bol miktarda aylık burs veriliyor ve barınma imkanları sağlanıyordu.

Karahanlı yöneticilerin, fakih ve âlimleri korumaları sonucu¹⁹¹, Karahanlı şehirleri, âlimlerin sığınağı halini aldı. Gerek fakihler, gerekse âlimler, te'lif ettikleri eserlerini, bu yöneticilere hediye ediyorlardı.

el-Hâcibü'l-Hâs Yusuf Balasagun'un¹⁹², *Kutadgu Bilik*, yani Mutluluk Kitabı'nı Kaşkar Hakan'ı Harun Buğra Ebu Ali Hasan Han'a 463/1070 yılında hediye etmesi, âlimlerin korunduğuna dair en somut delildir.

İslâmî kültür alanında Türkçe yazılmış örneklerin ilki olarak kabul edilen -şu ana kadar- Türk Edebiyatı müelliflerinin, bu dönemde ortaya çıktıkları belirtilmektedir. İslâmî kültürün yayılması ve davet hizmeti için, Türk Dili alanındaki bu örnekler hakkında kısa bilgiler vermeye çalışacağız:

1-Kutadgu Bilik (Kitâbü's-Seâde=Mutluluk Kitabı)

Şu ana kadar keşfedilen edebi eserlerin en eskisi sayılır. Önemli İslâmî özellikleriyle temayüz etmektedir. Bu özelliklerin en önemlileri ise, şunlardır:

a-Müellif bu kitaba, nesir halinde bir önsöz ile giriş yapmaktadır. Bu bölümde, Allah Teâlâ'nın Kitabı'na hamd, Rasulullah'a da salât ü selam getirmektedir.

b-Kitabın üslubu, şiir şeklindedir. Dolayısıyla Arap aruz vezni üzere 654 bin beyit içermektedir.

c-Kitap, dînî nasihatları ihtiva etmektedir. Eğer insan, bu nasihatlarla uyarsa, Allah'ın izniyle mutlu bir yaşam sürecektir. Yazar, zâhidleri, zühd elbiselerini çıkarıp, hayatı, hem dînî, hem de uhrevî yönüyle birlikte yaşamaya ve insanların, İslam dininin mümkün merteye iyiliğe ve bağışlamaya çağırıldığını idrak etmelerine davet etmektedir. Kaldı ki, bunlar, İslam'ın teşvik ettiği, övgüye değer davranışlardandı¹⁹³.

d-Yine -Urduca harfleriyle yazılmış bazı nüshaları bulunmasına rağmen- bu kitabın Arap harfleriyle yazılmış olması da, kitabın özelliklerindedir¹⁹⁴. Bunda ise, Karahanlılar döneminde İslâmî Arap medeniyetinin nüfuzuna dair apaçık bir delil vardır.

2-Dîvânü Lügati't-Türk:

Bu kitapta, -mukaddimede belirtildiği gibi- yazarın amacı, Türk bölgelerinde İslâmî davete hizmette bulunmaları ve Türklerle birlikte karşılıklı anlayışı sağlayabilmek için, Araplara Türk dilini öğretmek olmasına rağmen, Orta Asya'daki Türk hayatı ile ilgili alanlarda maddeler içermesiyle, tarihi, coğrafi, edebî ve lügavî bir ansiklopedi sayılır¹⁹⁵.

¹⁹¹ Bk. s. 15, 32, 42.

¹⁹² Hicri 5. (M. 11) yüzyılda yaşadı.

¹⁹³ Muhammed Abdüllatif Herîdî, *el-Edebü't-Türkiyyi'l-İslâmî*, Riyad 1407, s. 24-25.

¹⁹⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 84.

¹⁹⁵ Muhammed Herîdî, *Fennü't-Tercümetü'l-Edebiyye*, Kahire 1989, s. 52.

Bu kitap, aynı zamanda Karahanlıların hakimiyeti altındaki Kaşgar Türkleri ile müslüman Araplar arasında kurulan sıcak ilişkiye de, delil sayılmaktadır. Bu bağlamda Mahmud el-Kaşgarî¹⁹⁶, kitabını Abbasi halifesi el-Muktedî Biemrillah'a (467-487/1075-1094) hediye etmiştir.

Belki de Karahanlılar diyarından kaynaklanan bu kültür hareketi, yayılmış ve etkilerini Türk bölgeleri ve komşu diğer bölgelerde göstermiştir. Bu etki için iki örnek nakledeceğiz, fazla değil. Bunlar; ez-Zemahşerî'nin (öl. 529/1135) Harezmsahlar hükümdarlarından birisine hediye ettiği, *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı kitabıdır. Bu kitaptan amaç, Türklere Arap dilini ve edebî ıstılahlarını öğretmektir. Diğeri ise, Ahmed Yüknekî'nin yazdığı *Atabetü'l-Hakâyık* kitabıdır. Yazar bu kitabı, 6. asırdaki (M. 12. yüzyıl) Türkistan yöneticilerinden birine takdim etmiştir. Kitap, dînî ve ahlâkî nasihatlerden ibaret olup şiir tarzındadır. Kitap, pek çok Kur'an-ı Kerim ayetleri ile Peygamber'in hadislerini tahlil etmektedir¹⁹⁷.

Aynı şekilde Karahanlılar döneminde siyaset felsefesi konusunda da, te'lif hareketi canlılık kazanmıştır. *Dîvânü'l-İnşâ* adlı eserin sahibi Zahirüddin Muhammed b. Ali es-Semerkandî, Semerkand Kralı Kalac Tufkac Han¹⁹⁸ döneminde, *Erâzü'r-Riyâze fî Eğrâzü's-Siyâse* kitabını telif etmiştir. Avfî, bu kitabın, kral Cemşid döneminin başlangıcından el-Han Kalac Tamkac Han dönemine kadarki bütün krallar için söylenmiş nükteli sözler içeren bir kitap olduğunu belirtmektedir¹⁹⁹.

Bu Han'a (Kalac Tamkac Han) gelince, o ilmi ve ulemayı seviyordu. Onun adına bazı kitaplar telif edilmiştir: *İnşâ'ü Sindibâd* ve *Sem'u'z-Zâhir fî Cem'i'z-Zafir* kitapları, onun adına yazılmış olup Semerkandî'ye aittir. *Târihu Mülûki Türkistan* kitabı da, Mecdüddin Muhammed b. Adnân'a ait olup, onun adına telif edilmiştir²⁰⁰

Sonuç

Yapılan bu çalışmadan Karahanlı ailesinin, Karluk Türkleri kabilelerine mensup oldukları anlaşılmaktadır.

Karahanlı Devleti, İslâmî Doğu'da kurulmuş ilk devlettir. Aynı anda devletin iki krala (Doğu-Batı) sahip olması, hakimiyette ortaklık sistemini ortaya çıkarmıştır.

Türkistan'da Sâ mânîlerin eliyle canlılık kazanan İslâmî davetin, Karahanlı ailesi fertlerinin İslam'a girmelerinde olumlu bir etkisi olmuştur. Bunlar (Karahanlı ailesi) Sâ mânî Devleti'nin merkezi Mâverâünnehir bölgelerine komşu batı bölgelerinde yaşıyorlar ve büyük oranda İslâmî unsurlara bağlıydılar. Henüz müslüman olmamış

¹⁹⁶ Keşfü'z-Zünun kitabında bu şekildedir. Ancak onun doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Hacı Halife, *Keşfü'z-Zünun an Esâmî'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Bağdat ty, I, 808.

¹⁹⁷ Muhammed Herîdî, *Edeb*, s. 26.

¹⁹⁸ Kalac Tamkac veya Tufkac Han b. Arslan Muhammed b. Süleyman b. Davud Buğra b. İbrahim Tufkac Han b. Nasr b. Ali b. Abdülkerim Satuk Buğra Han, 550/1155 yılında vefat etti. Ahmed Tevhid, *Meskûkâtü İslâmiyye, Şeceratü Nesebi'l-Karahâniyye*, s. 27.

¹⁹⁹ Avfî, s. 91.

²⁰⁰ en-Nizâmî, s. 144.

Karahanlı ailesi fertlerine karşı Samanoğullarının giriştiği savaşta onlara yardım ettiler. Bu da, Karahanlı Devleti'nin ikiye bölünmesine sebep oldu.

Allah, Batı Karahanlı ailesi yöneticilerini İslam ile yüceltti, Doğu Türkistan'daki kardeşlerine karşı zafer elde ettiler. Sonuçta Karahanlı Devleti'nin tamamı, İslam dinine girdi.

Karahanlıların, Orta Asya'nın içindeki müslüman olmayan Türk topraklarından gösterdikleri çabalar, müslümanların doğuda itibar elde etmelerini sağladı. Hatta bu bağlamda, Karahanlı krallarından birisi, müslüman olmayan Türklere karşı yapılan savaşların birinde şehit düşmesinden sonra "el-Harîku's-Şehid" olarak lakaplandırılmıştır.

Karahanlılar, insanları Allah'a davette hikmet ve güzel öğüt yöntemini benimsemişlerdir. Hiç bir kimseyi, İslam'a girmesi konusunda zor kullanmamışlardır. Böylelikle davet ettikleri dinin hoşgörüsünü, onlara büyük oranda vermişlerdir. Bunun sonucunda komşu bölgelerdeki Türk kabileleri, İslam'a girme hususunda birbirleriyle yarışmışlardır. Çünkü aynı yılda müslüman olanların sayısı, yaklaşık 200.000 Türk ailesiydi. Bunlar, İslam'a girmeden önce cehalet ve delaletin kendilerini kararttığı bir ortamda yaşıyorlardı.

İlk Karahanlı krallarının güzel yaşantıları ve İslam'a olan bağlılıkları, Sâmânîlerin zayıflamasından sonra, Mâverâünnehir bölgeleri üzerinde hakimiyet kurabilmelerinin başlıca etkenlerindendir. Karahanlılar, özellikle fakihlerin, müslüman oldukları için Karahanlı ordusuna karşı durulmaması gerektiği yönünde fetva vermelerinden sonra, bölge halkı tarafından memnuniyetle karşılanmışlardır. Karahanlıların, Samanoğullarıyla olan mücadelesi, din yüzünden değil, dünyevî amaçlıdır.

Karahanlılar döneminde güçlü olan İslam inancına bağlılıkta olduğu gibi, Ahmed Toğan Han ile Sultan Mahmud el-Ğaznevî arasında dostluk sağlanmıştır. Her iki sultan, kendilerini sadece İslam düşmanlarıyla savaşmaya vermeleri için aralarında var olan anlaşmazlığın giderilmesi için anlaştilar. Bunun sonucunda Toğan Han, 408/1018 yılında müşrik Türklerin ülkesine karşı gerçekleştirdiği tehlikeli saldırıya karşı meydan okudu ve onları ezici bir yenilgiye mahkum etti.

Karahanlıların çabaları, elbetteki bununla sınırlı kalmamıştır. Türkistan'da İsmâîlî hareketi davetçilerini takip etmişlerdir. Sultan Mahmud Buğra Han, 436/1044 yılında onları ülkeden temizlemede başarılı olmuştur.

Karahanlılar, Orta Asya'da etkileri günümüze kadar devam eden hatıralar bırakmışlardır. Bu bağlamda kendilerine nisbet edilen bir kısım ribatlar, medreseler ve camiiler bulunmaktadır. O dönemde buralar, ulema ve dâiler yetiştiren merkezlerdi. Ribatlarda ise, mücahidler, İslam düşmanlarına karşı yaptıkları savaşlarda gözetleme yapıyorlardı.

Gerçek şu ki, Karahanlı Devleti, İslam'ı savunma ve Orta Asya'da yayılması için maddî güçle yetinmemişler, aksine bu bölgede Türkler arasında önemli ölçüde gelişen İslam kültür hareketine öncelik vermişlerdir. Fıkıh, Hadis, Tefsir, Tarih ve Edebiyat ilimlerinde benzersiz, mümtâz alimler yetişmiştir. Eğer bu devletin güçlü desteği olmamış olsaydı, bu hareket gün yüzüne çıkmazdı.

Karahanlılar döneminde cihad sancakları, 536/1141 yılında yine Karahanlıların topraklarında İslâmî cephe ile Türkistan'daki küfür cephesi arasında meydana gelen meşhur Katvân savaşına kadar hep yukarıda tutulmuştur. Bu savaşta müslüman olmayan Türkler, zafer elde ettiler. Bu zafer, beraberinde ciddi ve tehlikeli sonuçları doğurmuştur. Bu tehlike, sadece Mâverâünnehir bölgelerin istilâ edilmesi, Karahanlı Devleti ve bu savaştan sonra uzun ömürlü olmayan Horasan Selçuklu Devletinin düşüşü ile sınırlı kalmamıştır. Aksine bu savaşta müslümanların yenilgisi, kendileri için sert bir darbe olmuştur. Bu yenilgi, bundan sonra İslam'ın doğu cephesinde artık müslümanların düşmanlarından olan Moğol ve diğerlerinin İslam aleminin merkezine nüfuz etmeleri için bir gedik açılmasına da sebep olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

I-Temel Kaynaklar

İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed eş-Şeybânî (öl. 630/1232), *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1982.

el-Ezdî, Cemâlüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Zâfir (öl. 613/1216), *Ahbârü'd-Düveli'l-Munkatia (Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye)* thk. Muhammed ez-Zehrânî, Medine 1408/1988

el-Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (öl. 470/988), *Târihu Beyhakî*, trc. Yahya el-Haşâb ve Sadık Neş'et, Kahire 1956.

İbnü Tagriberdî, Cemâlüddin Yusuf (öl. 874/1469), *en-Nücümü'z-Zâhira fi Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, thk. Fehim Şeltut, Kahire ty.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (öl. 597/1200), *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûki ve'l-Ümem*, Haydarabad ed-Dakkân 1357.

Hacı Halife, Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi (öl. 1067/1656), *Keşfü'z-Zünûn an Esâmiyyi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Bağdat ty.

İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali (öl. 852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Kahire 1327.

el-Hüseynî, Sadrüddin b. Ali (öl. 622/1224), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Beyrut 1984.

el-Hamevî, Şihâbüddin Ebu Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî (öl. 626/1228), *Mu'cemü'l-Buldân*, Beyrut 1984.

İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah (öl. 300/912), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, thk. Muhammed Mahzum, Beyrut 1988.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Haldun (öl. 808/1406), *el-Iber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, Beyrut 1981.

İbn Hallikan, Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (öl. 681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas, Beyrut ty.

el-Harezmi, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf (öl. 387), *Mefâtihü'l-Ulûm*, Kahire 1923.

ed-Dâvûdî, el-Hâfiz Şemsüddîn Muhammed b. Ali (öl. 945/1538), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1972.

ez-Zehebî, el-Hâfiz Şemsüddîn Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Türkümânî (öl. 748/1347), *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut 1993.

....., *el-Iber fî Haberi men Ğaber*, thk. Muhammed es-Said b. Besyûnî, Beyrut ty.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali Süleyman (öl. 603/1206), *Râhatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr fî Târihi'd-Devleti's-Selçûkiyye*, trc. İbrahim eş-Şevâribî vd., Kahire 1960.

es-Semânî, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed et-Temîmî (öl. 562/1166), *el-Ensâb*, Haydarabad 1382.

es-Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebi Bekir Muhammed (öl. 911/1505), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1976.

es-Sâbî, Ebu'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhsin (öl. 448/1056), *Târihu's-Sâbî*, Miskeveyh'in kitabına ilişik, Kahire 1919.

et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (öl. 310/922), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut 1988.

İbnü'l-Ibrî, Ebu'l-Ferec Gregerious Cemâlüddin b. eş-Şemmâs el-Malatî (öl. 683/1286), *Târihu'z-Zemân*, trc. İshak Ermile, Beyrut 1986.

....., *Târihu Muhtasaru'd-Düveli*, Beyrut 1958

el-Utbî, Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr (öl. 427/1036), *Târihu Yemînî*, Lahor 1882.

İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Abdülhayy b. Ali (öl. 1089/1678), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbârri men Zeheb*, by ty.

İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (öl. 580/1185), *el-İnbâü fî Târihi'l-Hulefâi* thk. Kasım es-Sâmirâî, Riyad 1982.

Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali (öl.732/1331), *Takvîmü'l-Büldân*, Paris 1840.

....., *el-Muhtasaru fî Ahbâri'l-Beşer*, Mısır ty.

el-Kazvînî, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud (öl. 682/1283), *Asârü'l-Bilâd ve Ahbâri'l-Ibâd*, Beyrut ty.

İbn Kalansî, Ebu Ya'lâ Hamza (öl. 555/1160), *Zeylû Târihi Dimaşk*, Beyrut 1908.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ el-Hâfiz İsmail b. Ömer ed-Oımaşkî (öl. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1985.

Mahmud Avnî (öl. 630/1231), *Lübâbü'l-Elbâb*, nşr ve thk. Edward Fanr, Leiden 1906.

Mahmud el-Kaşgarî, *Dîvânü Lüğati't-Türk*, İstanbul 1333.

Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed (öl. 421/1030), *Tecârübü'l-Ümem ve Teâgübü'l-Hümem*, Mısır 1915.

Müellifi Mechul, *el-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*, thk. Nebile Abdülmünim, Bağdat 1972.

Müneccim Paşa, Ahmed b. İsa b. Lütfullah (öl. 1113/1702), *Müneccim Paşa Tarihi* (Türkçe Yazma) Riyad, Câmîatü'l-Melik Suûd, No. 344.

en-Nerşahî, Ebu Bekir Muhammed b. Ca'fer (öl. 348/959), *Târîhu Buhârâ*, trc. ve thk. Emin Bedevî vd., Mısır 1965. Ebu Nasr Ahmed el-Kabavî'nin *Târîhu Buhârâ* adlı kitabına ilişiktir.

en-Nesefî, Necmüddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed (öl. 537/1142), *el-Gınd fî Zikri Ulemâi Semerkand*, Muhammed el-Faryâbî tarafından gözden geçirilmiştir, Riyad 1991.

Nizâmülmülk, Ebu Ali el-Hüseyin b. Ali et-Tûsî (öl. 485/1092), *Siyasetname*, trc. Yusuf Hüseyin Bekkâr, Dûha, Katar 1987.

en-Nizâmi el-Arûzî es-Semerkandî (öl. 552/1157), *Cehâr Makâle*, trc. Abdülvehhâb Azzam vd., Kahire 1939.

II-Mürâcat Kaynakları:

Ahmed Tevhid, *Meskûkâtü Kadîmeti İslâmiyye Kataloğu*, Kostantiniyye 1321.

Arnold Thomas, *ed-Da'vetü İle'l-İslâm*, trc. Hasan İbrahim vd., Mısır 1970.

Barthold, *Târîhu't-Türk fî Asya'l-Vustâ*, trc. Ahmed es-Said Süleyman, Mısır ty.

....., *Türkistan mine'l-Fethi'l-Arabiyyi İle'l-Ğazvi ve'l-Moğol*, trc. Salahüddin Osman Haşim, Kuveyt 1981.

....., *Türkiyyât*, İstanbul 1925.

Süreyya Muhammed Ali, *el-Ğuriyyûn*, by 1989.

S. Laen Poole, *ed-Düvelü'l-İslâmiyye*, Türkçe'den çev. Muhammed Sabîhî, Dimaşk 1973.

es-Seyyid Abdülmü'min es-Seyyid Ekrem, *Ezvâü alâ Târîhi Tûrân*, Mekke ty.

Abdülaziz Cengizhan, *Türkistan Kalbi Asya*, Türkistan 1945.

Famburî Ermenis, *Târîhu Buhârâ*, trc. Ahmed es-Sâdâtî, Kahire 1987.

Carl Brockelman, *Târîhu's-Şuubü'l-İslâmiyye*, trc. Nebih Emin vd., Beyrut 1988.

Lesteren Key, *Büldânü'l-Hilâfeti's-Şarkıyyi*, trc., Beşir Fernis vd., Beyrut 1985.

Muhammed Hüseyin, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fî Bağdat*, Beyrut 1984.

Muhammed Abdüllatif Herîdî, *el-Edebü't-Türkîyyi'l-İslâmî*, Riyad 1407.

....., *Fennü't-Tercemeti'l-Edebiyye*, Kahire 1989.

Muhammed Osman el-Haşeb, *Hareketü'l-Haşâşıyyîn*, Kahire 1988.

Mahmud Şakir, *Türkistan*, Beyrut ty.

III-Yabancı Kaynaklar:

Bosworth, *Kara Khitai Encyclopaedia of Islam*, IV.

....., *The Ghacnavids* (Beirut).

E. Bretschneider, M. D., *Mediaveal Reseaches*, I, London.

Islam Ansiklopedisi (Kara-Hablilar), VI, İstanbul 1967.

Reşat Genç, *Karahanlılar Devri Kültürü, Tarihte Türk Devletleri*, Ankara 1987.

Skrine ve Ross, *The Heart of Asia*, New York 1973.

Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Karihine Giriş*, İstanbul 1981.